

IVO BOJANOVSKI

STARI GRAD BOBOVAC I NJEGOVA KONZERVACIJA

Bobovac, drevna prijestolnica bosanskih vladara i njihova najmoćnija tvrđava, jedan je od najvrednijih srednjovjekovnih spomenika Bosne i Hercegovine. Kao tipičan predstavnik obrambene arhitekture svoga vremena, Bobovac je i u načnom pogledu značajan objekat. Istraživanje Bobovca doprinosi boljem upoznavanju duštvenih, političkih i kulturnih prilika u srednjovjekovnoj Bosni.¹

Danas je Bobovac samo ruina.² Nekad je bio tvrd i ponosan grad u kojem su Kotromanići rado boravili. U ratu im je bio neosvojivo uporište, pa su u njegovim čvrstim bedemima sklanjali svoje obitelji, svoje blago i kraljevsku krunu.³ Tu su primali goste i strane poslanike, tu rješavali sporove i izdavali povelje.⁴

No, i pored velike uloge ovoga grada u srednjovjekovnoj povijesti Bosne, nauka mu do sada nije posvetila pažnju kakvu zaslužuje ovako značajan objekat. Sve do naših dana nijedan se arhe-

¹ Najkraći i najlakši prilaz gradu (otprilike 2 sata laganog hoda) je od Kr. Sutjeske konjskom stazom uz rijeku Bukovicu, a nešto naporniji, ali kraći, stazom preko Hrida (v. sl. 1). Put od Vareša preko Peru na nešto je dulji i naporniji, ali je vrlo ugodan jer prolazi preko planinskih pašnjaka i šumaraka rijetke ljepote. Iz Vareša može se do Bobovca doći i novom cestom preko Pogara i Donje Borovice, ali samo do sela Dragovići. To je prva cesta u tom kraju, ali još nije potpuno završena.

² Grad je definitivno napušten prije 1626. g. Isp. Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, Naše starine I, str. 18.

³ U darovnici ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda banu Ivanu Moroviću od 28. XI 1405. g. (Starine, 319, str. 261—262.) gdje se kaže: »... te glavni grad kralja Ostroje zvan Bobovac (Babowch) gdje se čuva kruna bosanskog kraljevstva... zauze i primi ga u svoje ruke«.

⁴ Upor. npr. povelje: ban Tvrtko 1356 (»Curia nostra sub castro Botboch«), između 1358. i 1376 (»U našem gradu u Bobovci«), 1375 (»... pod Bobovcem...«); Jelena 1398 (»U Bobovci...«); Stjepan Ostojić 1419 (»... u slavni dvor kraljevstva mi u grad Bobovac«); Tvrtko II 1339 (»... u našem gradu u Bobovcu«); Stjepan Tomas 1444 (»In castro Bobowacz«), 1451 (»... u našem stonom mistu u Bobovcu«), 1457 (»Sub castro nostro regali Bobonac im oppido Sutischa«) itd.

olog nije prihvatio teškog zadatka da istraži njegove ruševine. S pravom ističe prof. D. Mazalić: »Čisto bosanska arhitektura srednjeg vijeka slabo je gajena prije posljednjeg svjetskog rata, a i ranije, ali to nije nerazumljivo, jer tuđinu, dok je vladao Bosnom, nije bilo stalo do naših narodnih stvari, a sami Srbi i Hrvati proučavali su uglavnom ono u čemu su mogli naći veza za srpsku ili hrvatsku politiku«.⁵ Isto tako odlučan momenat u »nehaju« za našu domaću srednjovjekovnu starinu treba svakako tražiti i u načelnom stavu starije arheologije.⁶ Starija generacija arheologa nije smatrala Bobovac vrednjim arheološkim objektom, jer nije očekivala da će u njegovim ruševinama naići na predmete koji bi sa kolecionarskog, odnosno muzeološkog aspekta opravdali veoma naporno, skupo i složeno iskopavanje na Bobovcu.

Godine 1891. objavio je D. Stratimirović prvi (i dosad jedini) opis Bobovca kako ga je prilikom jedne arheološke šetnje video.⁷ Stratimirović je svom opisu de visu dodao i skicu Bobovca koju je — po piščevim riječima — sastavio »po sjećanju«. Uz ovaj članak iznio je tadašnji urednik GZM K. Herman neke svoje napomene i dopune u fusnoti. O Bobovcu je pisao i dr. Ć. Truhelka, ali se ograničio samo na historijske podatke.⁸ Nove podatke o padu Bobovca u turske ruke iznio je u novije vrijeme H. Kreševljaković.⁹ O Bobovcu u tursko doba lijep pregled dao je i M. Mujezinović^{9a}.

⁵ D. Mazalić: Visoki-bosanski grad srednjeg vijeka, Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje skraćeno GZM) 1954, str. 227.

⁶ Dr. M. i D. Garašanin: Priručnik za arheološka iskopavanja, Bgd. 1953, str. 9: »Dugo vremena se smatralo da arheološki predmeti imaju samo vrednost interesantnih muzejskih eksponata — estetsku vrednost«.

⁷ Dj. Stratimirović: Grad Bobovac, GZM 1891, str. 203—208. = Wissenschaftliche Mittheilungen aus BH II, Wien 1094, S. 323—327.

⁸ Ć. Truhelka: Naši gradovi, Sarajevo 1904, str. 90—92.

⁹ o. c., str. 17—18; Isti, Jedan novi prilog povijesti Bobovca u Bosni, Hrvatski dnevnik, br. od 21. I, Zgb 1940.(Bajramski prilog), str. 14.

^{9a} Mehmed Mujezinović: Džamija bobovačkog dizdara Osman-age u Janjićima, u Glasniku VIS IV, br. 5—7., str. 141—143.

Tako je Bobovac, pokriven humusom i obrazao u šumu, prepusten propadanju, tek nedavno privukao pažnju arheologa. Zemaljski muzej u Sarajevu povjerio je istraživanja Bobovca svom kustosu P. Andeliću, koji je sa mnogo zalaganja i poslije temeljnih priprema pristupio ovom složenom i višegodišnjem poslu. Paralelno sa iskopavanjima staroga grada pisac ovog članka vršio je konzervaciju njegovih ruševina.

Već prva ispitivanja, zapravo rekognosciranja, ukazala su da je potrebno potpuno revidirati naše ranije znanje o ovom značajnom gradu, u kojem se više od jednog stoljeća (koliko možemo slijediti pisane dokumente), kroz vremena Bosne i njenih ljudi. Fragmenti arhitektonske plastike i neki drugi nalazi (na primjer: reljefno poprsje viteza) ukazuju na lijepu i razvijenu arhitekturu. Život na Bobovcu nije se gotovo ni po čemu razlikovao od života na dvorovima drugih naših srednjovjekovnih dinasta, s kojima su inače Kotromanići bili povezani rodbinskim vezama. Tu se svakako mora računati i sa jačim uticajima koji su dolazili sa ugarskog dvora, zatim iz naših dalmatinskih gradova, pa i iz Italije. Pokazalo se da je Stratimirović u stvari video i opisao, ne ulazeći u pojedinosti, samo manji dio grada.

U stvari, Bobovac je po svom arealu jedan od najvećih srednjovjekovnih gradova u Bosni, što je i razumljivo za kraljevsku prijestolnicu. Grad

se prostire na prostoru dugom gotovo pola kilometra. Imao je i naselje, zaštićeno perimetralnim odbrambenim zidom. Žasad još nije moguće dati tlocrt cijelog grada, ni opisati svu njegovu arhitekturu, koja je dobrom dijelom bila od drveta, pa to moramo prepustiti dalnjim arheološkim ispitivanjima.

Prva istraživanja ujedno su pokazala da je Bobovac i jedan od najstarijih gradova u Bosni, te da njegovi počeci sežu čak u antiku.¹⁰ Na ilirskoj preistorijskoj gradini razvilo se ovdje već u rimske doba neko jače utvrđenje. Osim rimske opeke, koja se nalazi u priličnom broju, na to upućuje u prvom redu veliki sjeverni zid na centralnoj kuli, koji po strukturi i tehnički gradnji predstavlja varijantu značajnog antičkog načina zidanja, zvanog opus spicatum (Fischgrätenmuster), koji je karakterističan za kasniju antiku, a nepoznat našim srednjovjekovnim graditeljima.^{10a}

Svi ovi novi momenti još su više istakli naučnu vrijednost Bobovca, pa je odluka Zemaljskog muzeja da istraži Bobovac, već ovim prvim rezultatima, dobila punu opravdanost. Oni ujedno pokazuju put kojim treba ići u dalnjem proučavanju našeg srednjeg vijeka. Rezultati koje je kolega P. Andelić imao u ove tri sezone na Bobovcu u svakom su pogledu bili značajni.

OPIS GRADA

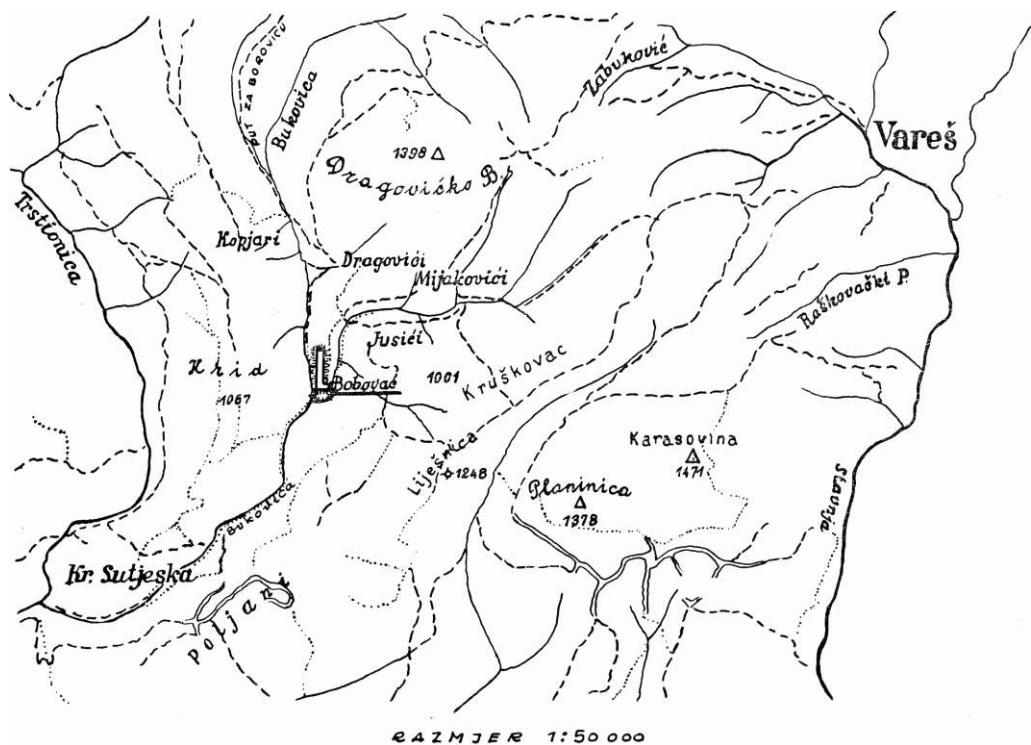
Ruševine Bobovca leže na jednoj kosi koja se u pravcu juga odvojila od Dragovičkog brda (k. 1398). Ova duga, a uska kosa, koju ćemo nazivati Bobovačka kosa, strmim stranama mjestimično se gotovo okomito ruši prema koritu Bukovice i Mijakovske rijeke (Jusin potok) koje sa zapada i istoka svojim dubokim kraškim dolinama razdvajaju Bobovačku kosu od susjednih viših brda. (v. sliku 1). Prosječna apsolutna visina kose je oko 800 metara. Na mjestu gdje se ona počinje terasasto spuštati prema sastavcima dviju rijeka, smjestio se utvrđeni srednjovjekovni grad, koji gledan s juga iz sutjeske rijeke Bukovice podseća na pramac broda (v. sl. 2). Graditelji su dobro iskoristili brdima zaklonjeni i teško pristupačni položaj na srednjoj relativnoj visini od oko 120 m i njegove objekte vrlo vješto prilagodili uskom i terasastom terenu. Prilaz gradu otvara se jedino hrptom same kose sa sjevera, dok je pristup s juga uskim i nekoliko stotina metara dugim defileom (kanjonom) Bukovice za neprijatelja bio (skoro) nemoguć (sl. 19), jer se mogao vrlo lako braniti.¹¹

¹⁰ P. Andelić: Iskopavanje na srednjovjekovnom gradu Bobovcu, Arheološki pregled 1959., str. 159.

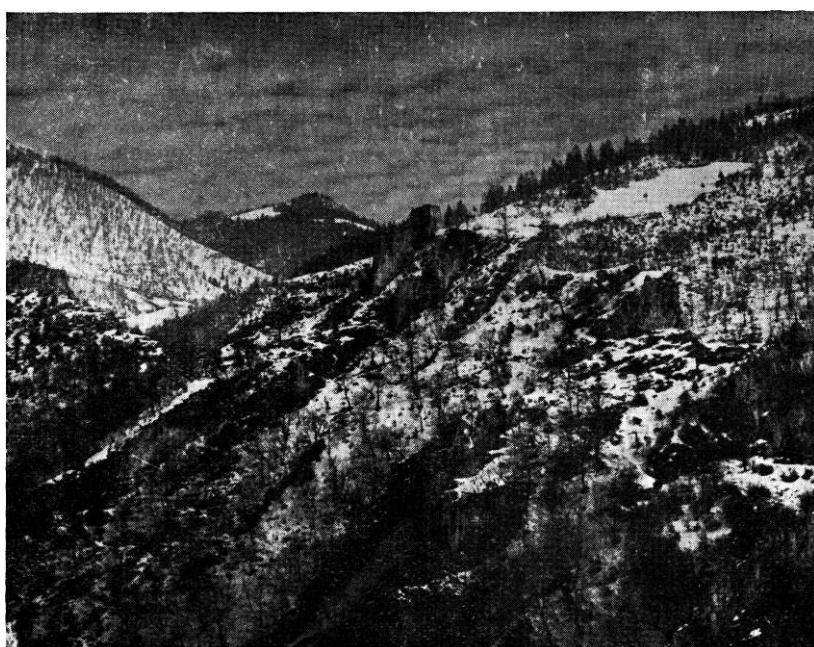
Položaj grada tipično je srednjovjekovni i dobro je odgovarao potrebama obrane prije pojave topova. »U srednjem veku — ističe prof. Mazalić — pre pojave vatrenog oružja, u našim planinskim krajevima nije se za podizanje utvrđenog vlastelinskog dvorca ili grada tražio neki dominirajući položaj, već položaj osiguran samom pri-

^{10a} Dj. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zgb. 1920, str. 11. kaže: »Štогод сам gradova u Hrvatskoj i Slavoniji prošao, nigdje nisam našao onoga značajnog načina zidanja rimske zidinе tzv. opus spicatum, gdje je kamenje poredano u zidu u koso na lijevo i na desno poput ribljih kosti ili poput zrna u klasju«.

¹¹ Još i danas vrlo je živa tradicija da su u kanjonu Bukovice niže grada pored visoke stijene zvana Ljestvača, gdje je kanjon Bukovice najuži i najdublji, razapetim volovskim kožama zagradivali rijeku i na taj način kanjon punili vodom, tako da nikо nije mogao prići Bobovcu. Tako se priča da je kralj (Tomaš?) dao zagraditi rijeku, »a kad je turska vojska prošla, da je razvalio ustavu, te se Turci utopile«. Isp. Stratimirović, o. c., str. 204. Koliko je ova tradicija odjek realnih događaja, teško je reći. Nije isključeno da je takva naprava doista i postojala, ali ne na ovom mjestu, nego možda u kanjonu Mijakovske rijeke. Tradicija također kaže da je u pećini na Ljestvači bila stražarnica (sl. 19).

Sl. 1. Topografska skica okoline Bobovca u razmjeru 1 : 50.000. Na skici su označeni i prilazi gradu v. bilj. 1)

Sl. 2. Pogled na Bobovac od sastavaka Bukovice i Mijakovske rijeke. Na slici se lijepo vide prirodne terase na kojima grad leži, tzv. Ravni, Donji i Gornji grad sa donzon kulom, zatim Sedlo i sasvim lijevo stijena na kojoj leži kula na Crkvici. U pozadini — lijevo — Dragovićko brdo (k. 1398). Slika pokazuje zapadnu stranu Bobovačke kose koja se spušta prema Bukovici

rodom, tj. što manje pristupačan, bez obzira na njegov položaj prema ostalom terenu... između ušća dveju reka, reke i potoka ili dvaju potoka, itd. gde je gradu bio pristup samo s jedne strane ... No pri pojavi ojačanog učinka vatrengog oružja takav grad izgubio je svaku vrednost, ako njegov gospodar nije uspeo da utvrdi i teren koji ga je nadvisivao ...¹² Otkoljen višim položajima na Meterizima (oko 900 metara)¹³, Kruškovcu (1101 m), Liješnici (1248 m) i Hridu (1067 m), Bobovac je u XV stoljeću izgubio svaku obrambenu važnost, te postao metom snažne artiljerije, što je i dovelo do njegovog brzog pada 1463. g.

Sam grad prilagođen je konfiguraciji terena na uskoj verfenskoj kosi, na koju je nasjela krečnjačka masa. Stariji njegov dio, iznad samih sastavaka, obuhvata pet kraških terasa koje su djelomično vještački usjećene u poremećene vapneničke slojeve. Ovih pet prirodnih terasa (počevši od sastavaka) imaju svaka svoje ime, pa ih stanovnici iz susjednih sela nazivaju Donja, Srednja i Gornja ravan, i Donji i Gornji grad. Sve tri »Ravni« nadvisuju jedna drugu za 10 do 15 metara i svaka za sebe predstavlja plato dug 30 do 40 m neujednačene širine koja varira od 5 do 30 m. Da li su ove ravni, možda utvrđene suhozidom i palisadama, pripadale već prvobitnom ilirskom oppidumu ili su uredene za stambeni prostor, i zbog obrane grada, tek u srednjem vijeku, teško je odrediti. Tragova arhitekture u malteru srednjovjekovnog porijekla najviše ima na Gornjoj ravni sa tragovima manje kule (v. sl. 3).

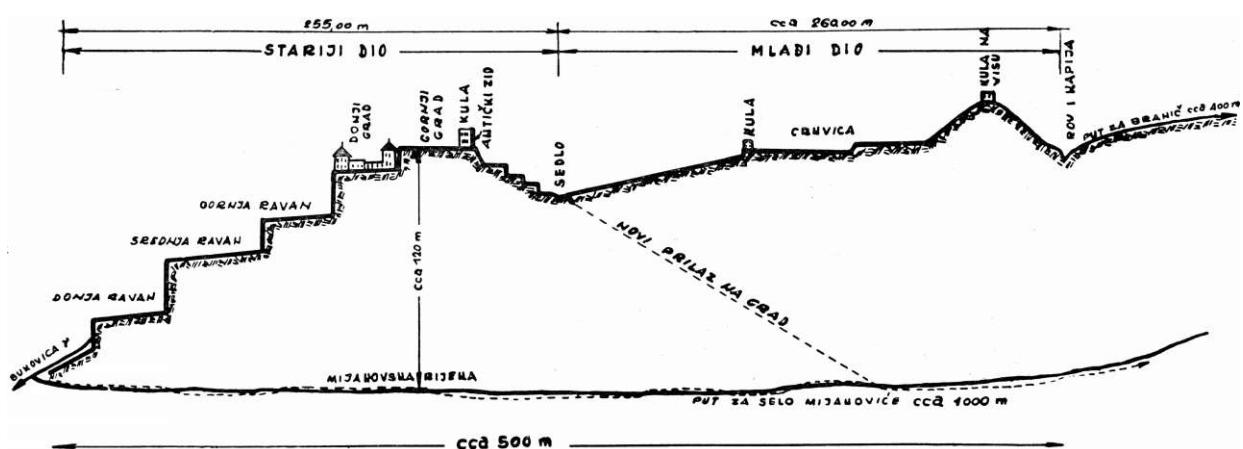
¹² Đ. Mazalić: Zvonik (Zvornik), stari grad na Drini, GZM 1956, str. 251; isp. i Mazalić: Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, GZM 1941, str. 52.

¹³ Po tradiciji sa Meteriza, koji se nalaze nešto malo iznad Braniča, a otprilike pola kilometra od grada, tukao je El Fatih Bobovac topovima.

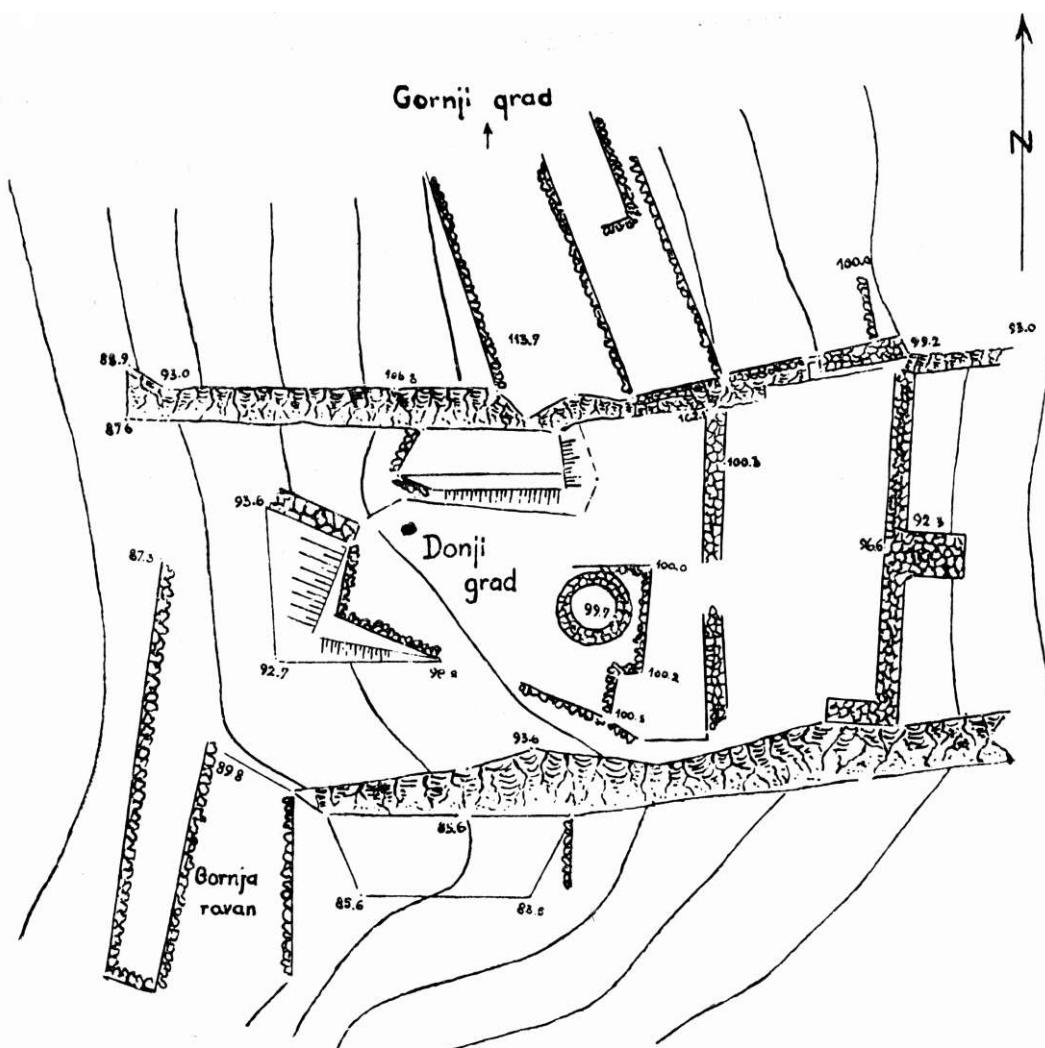
Na četvrtoj i najprostranijoj terasi, oblika pravokutnika, širine 35, a dužine 25 m, nalazi se Donji grad. Pored ostataka velike zgrade na istočnoj strani ove terase (A), tu se još vidi i »dvorište« (B) sa cisternom (C) a na manjoj terasi u sjeverozapadnom uglu zaravanka još i tragovi zgrade manjih dimenzija (D). Jakim bedemom (E) bio je Donji grad sa zapadne strane povezan sa Gornjom ravninom, koja je vjerojatno fungirala kao predvorje (v. sl. 4 i 15). Vjerojatno je u tom zidu, koji je nakon nekih 20 metara skretao prema jugu, te sa zapadne strane zatvarao Gornju ravan, bio i ulaz u ovaj dio grada.

Površinskim posmatranjem najviše se arhitekture vidi na istočnoj strani platoa gdje se nalaze ostaci velike pravokutne zgrade, od koje se sačuvao jugoistočni čošak u dužini od 11 m. Ovaj je čošak visok preko 7 m. Sačuvane su i ruševine istočnog zida duge 22 m. S vanjske strane ovi se zidovi, debljine 150 cm, izdižu na strmom terenu i do 4 m, dok im je unutrašnje lice zasuto. Čitav prostor naime zasut je materijalom i zaraštao u šikaru. Sačuvani zidovi teško su oštećeni i izandalji, tako da im je oplata dobrim dijelom otpala. U njima se na više mjesta vide obrisi otvora, vjerojatno od puškarnica. Kako se sa istočne strane teren strmo ruši u dubinu prema Mijakovskoj rijeci, s te strane zgradu podupire jaki kontrafor (F).

Dužina cijele ove zgrade iznosi nešto preko 22 m, dok joj je širina 12 m. Zgrada je dobro zaklonjena od sjevernih vjetrova i duljom stranom orientirana prema zapadu sa lijepim pogledom na sutjesku Bukovice. Sudeći po ležištima za grede, koja su usjećena u okomitu, 10 m visoku stijenu, na kojoj leži Gornji grad, zgrada je imala najmanje tri kata, pa je po svojim dimenzijama morala imponantno djelovati. Bila je svakako po-

Sl. 3. Šematski prikaz vertikalnog presjeka Bobovca u razmjeru 1 : 2000. Pravac pružanja Bobovačke kose je sjever—jug. Crtao Mato Biško, konzervator-tehničar

Sl. 4. Situacioni plan Donjeg grada u razmjeru 1 : 5000. Ekvidistancija 5 m. Plan je snimio Antun Kuzik, geom.

vezana — koliko se to može zaključiti po nekim fragmentima arhitekture na spomenutoj stijeni — sa Gornjim gradom u jedinstven arhitektonski kompleks. Ova zgrada predstavlja najznačajniji stambeni objekat na Bobovcu i sasvim je sigurno da su u njoj bili kraljevski dvori, koje na Bobovcu spominju i historijski izvori.¹⁴ Prema tome Gornji i Donji grad sačinjavali su jezgro utvrđenog srednjovjekovnog burga. Opisana zgrada — kraljevski dvorac — bila je lijepim gotičkim portalom, čiji su fragmenti iskopani iz ruševina, povezana sa dvorištem (B), u kojem se nalazila okrugla cisterna na svod (C).

¹⁴ Tako Stjepan Ostojić 1419: »... u slavni dvor kralevstva mi u grad Bobovac.« To pokazuju i rezultati arheoloških iskopavanja.

Cisterna predstavlja vrlo lijep arhitektonski objekat, dobre konstrukcije i čiste izrade. Ona-kva kakvu je danas vidimo, cisterna potiče iz dvije vremenski različite epohe. U stariju cisternu, nai-me, naknadno, kad je počela propuštati vodu, ugrađen je novi plašt deboz cca 1 m, pa je tako u stvari u prvobitnu cisternu ugrađena mlađa. Dubina prvobitne cisterne bila je 5 m, a njen dijametar također 5 m. Naknadnim pregrađivanjem dubina je smanjena na 4,70 m, a dijametar na 3,20 m. (v. sl. 5). Cisterna je ukopana u škriljevačku ver-fensku stijenu i ojačana na istočnoj strani pot-pornim zidom. Zidovi su joj od lijepo tesane sedre. Preko sedre navućen je zaštitni sloj dobro uglačane crvenkaste glazure, čvrste konzistencije (1—2 cm), koja po strukturi odgovara antičkom

Sl. 5. Izgled cisterne poslije čišćenja. Lijevo se vidi zid »dvora« prije konzervacije. Foto P. Andelić

opus signinum — (tj. premazu od maltera koji ne propušta vodu; u malter se dodavala prašina od opeka pa mu odatle crvena boja)¹⁵.

Iako i neki drugi indiciji upućuju na to da se Bobovac razvio oko antičke jezgre, ipak mislimo da prvobitna cisterna nije antičkog porijekla, na što bi nas mogla upućivati njena konstrukcija, tehnika zidanja, a posebno faktura (i upotreba) glazure.¹⁶ Međutim, upotreba signinskog (hidra-

¹⁵ Vitruv. De arch. VIII, 7. Upotreba ovog lijepa (premaza) karakteristična je za rimske rezervoare općenito bez obzira na njihov način punjenja i izgled. Isp. Cagnat et Chapot: Manuel d'archéologie romaine I, Pariz 1016, str. 817. Primjer kod nas imamo u Rankovićima kraj Travnika gdje je dr Irma Čremošnik iskopala rimsku banju sa dobro sačuvanom podnicom od betona pomiješanog sa ciglom. Isp. dr Irma; Čremošnik: Nova antička iskopavanja kod Konjica i Travnika, GZM 1955, str. 125. Prof. Sergejevski je također u kasnoantičkom bazilici u Nerezima kraj Čapljine našao opлатu od maltera sa tucanom ciglom na kadi krstionice. Isp. prof. D. Sergejevski: Bazilike u Nerezima i Docu, GZM 1959, str. 165. Isto imamo i na kadi krstionice uz kasnoantičku baziliku na Mogorjelu, gdje je u malter dodata izlomljena cigla kao izolacija protiv vlage. Isp. Đuro Basler: Bazilike na Mogorjelu, Naše starine br. V, str. 50. Isti je sastav maltera i na piscini villae fructuariae na Mogorjelu (iz I str. n. e.?) itd.

¹⁶ Po svim krajevima rimskog carstva sačuvalo se mnogo antičkih cisterni, naročito u Maloj Aziji (Trigija i Sirija), u Grčkoj (Atena, Delos, Keos i drugdje, a posebno po akropolama bez izvora žive vode) i u Italiji. Na Delosu je, npr., gotovo svaka kuća imala svoju cisternu. Dosta ovakvih manjih cisterni sačuvalo se na Pniksu u Ateni. Što se tiče oblika ovih antičkih cisterni ima ih presvođenih (cisterna graeca a volta?) i natkritih pločama. Pored privatnih cisterni manjeg obima, koje su se sastojale od jedne prostorije, bilo je i javnih grandioznih cisterni, od kojih neke još i danas služe (kao npr. »Le sette sale« u Tittovim termama u Rimu), a koje su prema Vitruvijevim principima (De arch. VIII, 7) zbog filtriranja vode imale po više bazena. I carevi Bizanta su gradili

uličnog) vapna ne mora biti isključivo antička, jer se susreće tu i тамо i u kasnije doba. Tucana cigla (ili crijeplje) dodaje se u malter radi boljeg vezivanja. Takav malter imamo npr. u Rogaćićima kod Blažuha u ruševinama građevine iz XII stoljeća¹⁷, na srednjovjekovnom gradu Tešnju¹⁸ itd. I cisterna na gradu Srebreniku (na Tinji) premazana je crvenkastim hidrauličnim vapnom, ali mnogo slabije konzistencije. Čini se da ova cisterna nije ni u kom slučaju starija od bobovačke, i vrlo je vjerojatno da potiče iz turskog doba¹⁹. Da je ovaj princip dobijanja hidrauličnog vapna bio kod nas poznat i na širem području, pokazuje i konstrukcija nekih cisterni na srednjovjekovnim gradovima u Srbiji²⁰. Szabo smatra da je »upotreba stučene cigle u mazu (mortu), što je kod rimske građevine redovno bivalo, mogla zaostati u onim stranama (tj. na starom gradu Lopar kod Novog Vinodolskog) do srednjeg vijeka po tradiciji, jer je tu veza s Italijom ostala življala do današnjeg dana«.²¹

Mi mislimo, a u tom nas utvrđuje i veoma dobra očuvanost glazure, da je prvobitna cisterna na Bobovcu nastala tek u srednjem vijeku. Jiriček spominje da su Dubrovčani za podizanje ovakvih cisterni (tj. cisterna greca a volta) pozajmivali svoje majstore (»magistri a cisternis«) kralju Tvrtku I i vojvodi P. Radinoviću.²² Stoga nije isključeno da je baš ova bobovačka cisterna rad dubrovačkih stručnjaka, tim prije što se i ovdje izgleda radi o grčkoj cisterni na svod, koje su bile naročito cijenjene.²³

Treba posebno istaći da prvobitna cisterna na Bobovcu posve odudara tehnikom i vještinom gradnje od ostale srednjovjekovne bosanske arhitekture i da je u poređenju sa kasnjom njenom pregradnjom pravi vještački rad. To nas posebno utvrđuje u uvjerenju da je cisternu gradilo, po narudžbi nekog bosanskog vladara, najvjero-

ovakve velike javne cisterne (npr. kolosalni BIN-BIR-DIREK u Carigradu, vjerojatno iz vremena Konstantina Velikog). Isp. Darembert et Saglio, Dictionnaire des antiquités romaines et grecques, p. 1208—1211. »U Francuskoj XII stoljeća gradile su se također cisterne po planu rimskih cisterna.« Ibidem. O cisternama ispredi još i Cagnat et Chapot, o. c., p. 815—91.

¹⁷ Irma Čremošnik: Izvještaj o iskopinama u Rogaćićima kod Blažuha, GZM 1953, str. 308.

¹⁸ D. Mazalić: Stari grad Tešanj, GZM 1953, str. 300. Tu se crvena opeka nalazi u malteru turskih građevina (Dizdareva kula). Turci su upotrebu hidrauličnog vapna naslijedili od Bizanta.

¹⁹ Đ. Basler: Stari grad Srebrenik i problematika njegove konzervacije, Naše starine IV, str. 119—121. smatra da je postojeća arhitektura grada iz turskog doba.

²⁰ A. Deroko: Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, Bgd. 1950, str. 47.

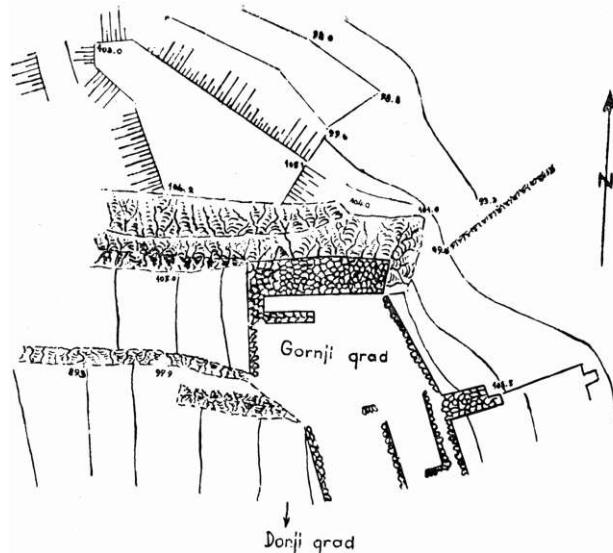
²¹ D. Szabo, o. c., str. 11.

²² K. Jiriček: Istorija Srba II, Bgd. 1962, str. 114.

²³ A. Deroko: o. c., str. 46.

jatnije Tvrтka I, neki dubrovački (dalmatinski ili talijanski) »magister a cisternis«, jer se tamo iza antike dugo čuvala tradicija upotrebe nepropustivog signinskog maltera.^{23a}

^{23a} Upotreba crvenog hidrauličnog vapna bila je dobro poznata dubrovačkim zidarima još od srednjeg vijeka. Na gradskim zidinama Dubrovnika na mnogim mjestima upotrijebljen je malter sastavljen od kreča, tucane opeke, a ponekad i pijeska (Revelin, Tvrđava sv. Ivana, Bokar i dr). Takav je malter postojan u vodi i ne propušta vlagu pa je stoga korišten najčešće na onim dijelovima zida koji su izloženi djelovanju morskih valova ili okrenuti prema jugu. Na pojedinim mjestima umjesto tucane cigle dodavala se crvenica (terra rossa). Hidraulično crveno vapno upotrebljavalo se i za gradnju javnih zgrada, posebno za fugiranje, kao npr. na zgradici zvanoj Rupe iz 1590. godine, u kojoj se sada nalazi muzej, a tako isto i za gradnju privatnih kuća. Posebno se ovaj malter koristio za glazuru i ožbukavanje cisterni za vodu, kojih u Dubrovniku ima veći broj. — Upotreba ovog vezivnog sredstva održala se sve do iza polovine XIX vijeka, kada je pronađen cement. — O malterima na zgradama u Boki Kotorskoj i na Korčuli uporedi članak ing. Vinka Đurovića u Zborniku zaštite spomenika kulture, knj. VI—VII (1955—1956), str. 79—89. Vjerojatno posredstvom dubrovačkih majstora, upotreba crvenog (hidrauličnog) maltera bila je poznata i u srednjovjekovnoj Bosni. Tako su, na tvrdom gradu Borču na Prači, čiji su gospodari bili Pavlovići, zidovi većinom zidani malterom u koji je u većoj ili manjoj mjeri primiješana tucana opeka, kako sam to sam utvrdio. Isto sam naišao i na »Gradu« iznad sela Kožetina, na desnoj obali Drine, koji je vjerojatno pri-

Sl. 6. Situacioni plan Gornjeg grada sa ostacima donžon-kule. Gornji grad je sačinjavao citadelu grada. Sjeverni debeli zid je antičkog porijekla. Vide se i tragovi ostale obrambene arhitekture, koja se vjerojatno povezivala sa arhitekturom »dvora« na Donjem gradu. Razmjer 1 : 5000. Ekvidistančija 5 m. Plan je snimio Antun Kuzik, geometar

padao vlasteli vojvoda Kosača. Ovaj srednjovjekovni grad, manjih razmjera, nalazi se nad Drinom, 4—5 kilometara nizvodno od Ustikoline, na Gradini iznad »Kamenite ćuprije« u Kožetinu.

Sl. 7. Vanjska sjeverna oplata antičkog zida. Dio zida iznad snijega je antički, dok je ostali dio srednjovjekovno ojačanje. Razlika u strukturi je očita.

Ovdje još napominjemo da je presjek cisterne iz XVI stoljeća, sasvim sličnog oblika sa Nehaj-grada nad Senjom, objavio D. Szabo (o. c., str. 199) po nacrtu M. Stiera iz XVII stoljeća, ali na žalost Szabo ne daje nikakvih podataka o njenim konstruktivnim osobinama.

Ako je naše datiranje tačno, onda pregrađivanje cisterne treba datirati ili u kasno doba srednjovjekovne Bosne, ili, što je vjerojatnije, tek u tursko doba, krajem XV ili početkom XVI vijeka. Svakako, definitivno datiranje treba prepustiti daljnijim arheološkim istraživanjima koja se neće ograničiti samo na vanjske objekte, nego će ispitati i slojeve u kojima su oni fundirani.

Iznad Donjeg grada na samom vrhu grebena smjestio se na uskom zaravanku Gornji grad sa ostacima kvadratne kule na sjevernoj strani grebena (v. sl. 6). Ovo je topografski najviša tačka starijeg dijela Bobovca, te predstavlja njegovu citadelu. Od zidova koji su štitili ovaj 30 m dugi, a 10—12 m uski zaravanak površinski se vide samo zidovi spomenute donžon-kule. Sve ostalo, urušeno i pokopano pod humusom, čeka na budak arheologa. Sama kula sa svoja tri zida najbolje je sačuvani dio čitavog grada. Ovdje je sa arhitektonskog i naučnog gledišta svakako najinteresantniji sjeverni zid, debo preko 3 m. Zid je bez

ikakvih otvora, iako je baš s te strane bila najvjerojatnija mogućnost napada (!) Zid se po strukturi i izradi potpuno razlikuje od ostale bobovačke i uopće bosanske arhitekture srednjeg vijeka. Na Bobovcu je, kao i na ostalim srednjovjekovnim gradovima iz 13. i 14. vijeka, lice zidova najčešće izvedeno od grubo pritesanog lomljenog kamena, povezanog krečnim malterom, ali bez suvislih redova (rimski opus incertum), dok im je jezgro ispunjeno sitnim amorfnim kamenom u bogatoj kaši od maltera.²⁴ U srednjovjekovni domaći zid obično su kao stabilizatori ugrađeni poprečni kolci, koji su vremenom istruli, pa su na tim mjestima ostale rupe promjera 5—6 cm²⁵.

Takva je uglavnom struktura zidova i na Bobovcu, ali je rad nešto solidniji nego na drugim gradovima. Jedino se strukturom razlikuje spomenuti zid na kuli: opłata mu je od dosta dobro klesanih kvadera ozidanih u pravilne horizontalne redove (v. sl. 7). Slična je struktura i rimskog

²⁴ Isp. Đ. Basler: o. c., str. 126. i P. Andelić: Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM 1958, str. 226. Cfr. Mazalić, Borač, GZM 1941 str. 35; od istog pisca: Travnik i Toričan, GZM 1948, str. 149 i 152. i u ostalim njegovim studijama o bos. srednjovjekovnim gradovima (passim).

²⁵ Ovu drvenu armaturu narod zove »hatule.« Cf. Đ. Basler: 1. c.

Sl. 8. Jezgro antičkog zida, tzv. opus spicatum. Sprjeda se vidi dio južnog zida kule.

zida na srednjovjekovnim gradovima Biogradu i Ribići kod Konjica²⁶, koji su se također razvili oko antičke jezgre. S obzirom da visina svih redova kvadera na Bobovcu nije jednaka, to je tipični rimski opus quadratum pseudisodomon²⁷. Antičko porijeklo zida potvrđuje i struktura njegove jezgre, koja se vidi sa unutrašnje strane zida, jer je oplata na njoj uslijed erozije otpala. (v. sl. 8). Jezgro je konstruirano u značajnoj kasnoantičkoj tehnici tzv. »riblje kosti« (opus spicatum, Fischgrätenmuster), kod koje je »kamenje poredano u zidu²⁸ ukoso na lijevo i na desno poput ribljih kosti ili poput zrna u klasju²⁹. Zid na Bobovcu predstavlja nešto degeneriranu ili možda provincijsku vrstu ove strukture. Dodamo li da i debljina ovog zida više odgovara rimskim nego srednjovjekovnim bosanskim normama³⁰, i da ovaj zid (dug oko 10, a visok 8—10 m) uopće nema »hatula«, očito je da on nije srednjovjekovni, nego da njegov postanak treba datirati u antičko doba. Sudeći po primjerima opus spicatum-a iz Carnuntuma, Trakije³¹ i Zugmantela (v. sl. 9), zid vjerojatno potiče iz kasnije antike, kada je takav način zidanja zidova bio dosta omiljen, naročito u provincijama. Bio je vrlo čest i u justinijansko doba. Najблиžu (da li i po vremenu?) analogiju nalazimo mu na kasnoantičkoj bazilici u Brezi koja pripada kraju V i početku VI stoljeća, a čija se gradnja pripisuje Gotima (v. sl. 10).

Skrećem pažnju i na Piperovo mišljenje po kojem je opus spicatum (ährenförmige oder Fischgratenverband) bio češći u srednjem vijeku nego kod Rimljana. Kod srednjovjekovnih građevina javlja se — po Piperu — oko 750. godine, te se u arhitekturi srednjovjekovnih gradova može pratiti i preko polovice XIII v., ali se javlja i kasnije, a sporadično i danas.^{31a} Upozoravajući na ovo Pi-

²⁶ P. Andelić: o. c., str. 180. i 109. Tu se za Biograd kaže: »Južni zid centralne građevine širok je 220 cm, zidan dobrim malterom u kojem se vidi istucana cigla, a kamenje vanjske oplate poredano je u pravilne horizontalne redove.« (str. 180).

²⁷ Cagnat et Chapot: o. c., p. 21.

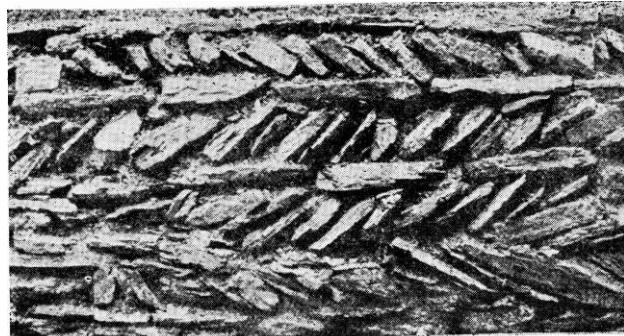
²⁸ Podvukli mi.

²⁹ Đ. Szabo: o. c., srt. 11.

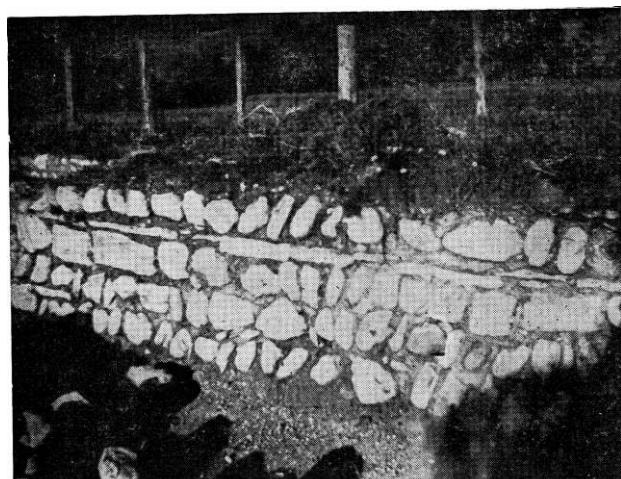
³⁰ Rimski (kasnoantički?) zid na Biogradu kod Konjica širok je 220 cm. Isp. P. Andelić, ibidem.

³¹ Podatke za Carnuntum i Trakiju dobio sam od prof. Sergjevskog.

^{31a} Dr Otto Piper: Biurgenkunde. (Munchen 1895) str. 83. i 111. i Abriss der Burgenkunde, Berlin und Leipzig 1914., str. 27. Po Piperovu mišljenju opus spicatum od netesanog kamenja dolazi kod Rimljana samo na kasnoantičkim građevinama, kao npr. Rutupium (Castell Richborough) na obali Kenta. Isp i A. Demmin, Encyclop. des beaux arts plastiques (Paris 1873) I², str. 630. koji za opus spicatum kaže: »... quelquefois en usage chez les Romains de la decadence et plus freqemment dans les constructions ostrogothes, lombardes, merovingiennes et carlovingiennes.«

Sl. 9. Primjer rimskog zida iz Kasteli Zugmantel-a, zidan u strukturi »opus spicatum«. Germania Romana II, Taf. XV, Bamberg 1924

Sl. 10. Primjer »opus spicatum-a« iz Breze (kr. V ili poč. VI v.)

perovo mišljenje, ipak smatramo da je spomenuti zid na Bobovcu kasnoantičkog porijekla, na što ukazuje i njegova sjeverna oplata, kao i njegov odnos prema cijeloj građevini od koje se sasvim izdvaja, kako strukturon, tako i svojom širinom. Očito je da je to ostatak neke ranije građevine koji je kasnije uklapljen u novu cjelinu.

[Dr. Cvito Fisković daje primjer opus spicatum-a sa kasnoantičke crkve na otočiću Sutvari (po crkvi sv. Barbare) ispred Orebića. Tu se govori i o upotrebi ovog načina zidanja u Italiji (Lombardijska i Abruzzi) i u Francuskoj. Prema Fiskoviću ovaj je način bio osobito čest u Lombardijskoj od 8—15 v., dok je izvan Italije rijedak. Isp. Fisković, Arheološke bilješke s Pelješca, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV, 1953, str. 232. sl. 10].

Oko ove kasnoantičke jezgre podignuta je na Bobovcu srednjovjekovna utvrda, koja se vješto prilagodila terenu i iskoristila ovaj masivni i čvrsti

rimski zid. Kasnije je ovaj antički zid bio s vanjske strane još ojačan bosanskim zidnim platnom (koje je do danas dijelom otpalo.) Nemamo podataka kada je to bilo, ali svakako već u prvim fazama izgradnje srednjovjekovnog Bobovca.^{31b} Sličan slučaj imamo i u Splitu gdje su srednjovjekovnim mletačkim bedemom bila pokrivena istočna vrata Dioklecijanove palače³². Kada se srušio ovaj naknadno prizidani bosanski plašt, ne može se također ništa određeno reći. Iz opisa koji je dao Stratimirović³³, ne vidi se da li je taj dodatak 1890. godine još postojao ili nije. O tome se ništa nije moglo sa-

^{31b} Možda je ovaj »plašt« dodan u vezi sa pojmom jače artiljerije (prva pol. XV. st.).

³² Fisković C.: Prilog proučavanju i zaštiti Dio-klecijanove palače u Splitu, Rad JAŽU 279, str. 10 i dalje, i Novak G.: Nepoznato preinačavanje istočnog perimetralnog zida Dioklecijanove palače, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LVI—LIX/2 (Antidoron II), str. 190—191.

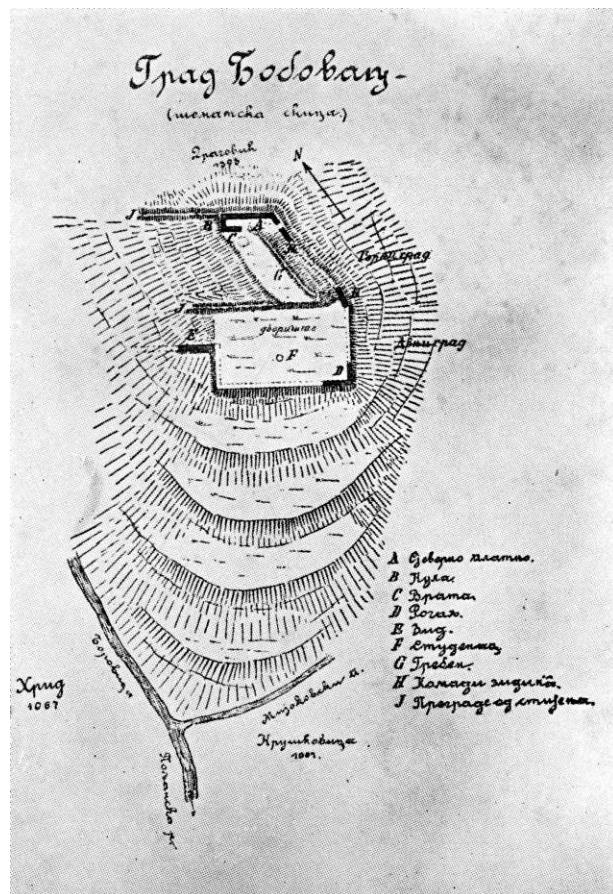
³³ o. c., str. 206.

znati ni od seljaka iz okoline. Iz činjenice da Stratimirović ne govori o očitoj razlici u strukturi zidova kule (ili je nije uočio?), moglo bi se možda zaključiti da je još tada postojao bosanski dodatak, kome treba zahvaliti da je do nas dopro ovaj značajni fragment antike na Bobovcu koji baca novo svjetlo ne samo na prošlost ovoga kraja, nego i na postanak srednjovjekovnih gradova uopće.

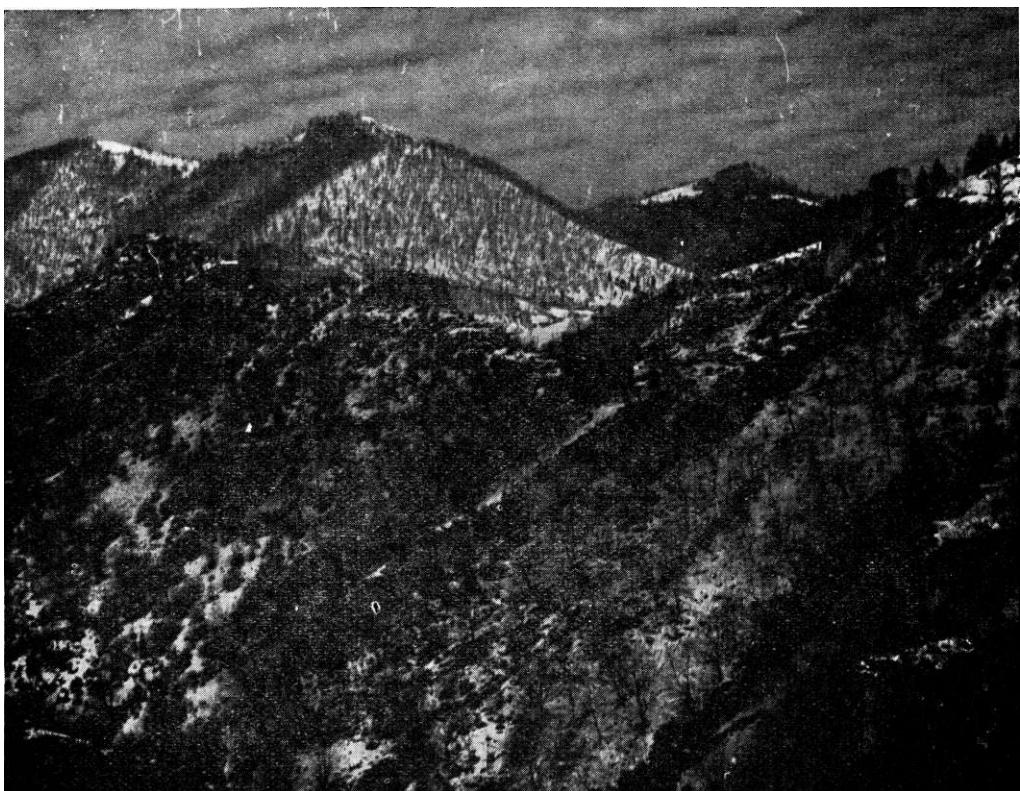
Zapadni zid kule (dug oko 6 m, otprilike 9 m visok, a 1,30 m debeo) djelo je srednjovjekovne bosanske obrambene arhitekture. (sl. 11) Gornji dijelovi ovoga zida strukturom se nešto razlikuju od nižih dijelova, bolje oklesanim kamenom, zidanim gotovo u pravilnim redovima. U ovom su zidu i dva otvora za prozore, dok južni zid kule ima nešto veći otvor za vrata sa sačuvanim gornjim pragom od borova drveta. Gornji dijelovi se i ovdje strukturom razlikuju od donjih. Vjerojatno su Turci nakon osvojenja popravljali oste-

Sl. 11. Zapadni srednjovjekovni zid kule. Gornji dijelovi zida potiču iz turskog doba, sudeći po strukturi zida. Slika je preuzeta iz cit. Stratimirovićevog članka u GZM 1891. Zid se do danas vrlo malo izmijenio.

Sl. 12 Tloris Bobovca prema Stratimiroviću. Uporedi se ovaj šematski prikaz Bobovca sa našim šematskim prikazom vertikalnog presjeka Bobovca (sl. 3), najbolje se vidi razlika između Stratimirovićevog i stvarnog opsega grada. Preuzeto iz GZM 1891, str. 205.

Sl. 13. Noviji dio grada razvio se vremenom na Crkvici i Visu, gdje su se također sačuvali tragovi arhitekture. Ovaj dio je po svoj prilici napušten već 1463., i Turci ga nisu koristili. Na slici se vide Gornji grad, Sedlo, Crkvica i Vis, sasvim lijevo. Dragovičko brdo (k. 1398).

ćenu kulu, pa su zato bolje ozidani gornji dijelovi turski. Karbonizirani borovi natprozornik na zapadnom zidu možda je također uspomena na 1463. godinu. Južni zid (kako se to vidi i na slici 8) danas je još dug oko 6 m i otrprilike toliko visok. Debljina mu iznosi 1,10 m. Zid teče paralelno sa sjevernim rimskim zidom i zatvara s njim prostor širok nešto ispod 2 m. Zid dopire otrprilike do polovine zaravanka i tu se prekida. Da li se ovaj zid nastavlja prema istočnom rubu zaravanka ili je taj dio pokrivala drvena arhitektura, to će se tek utvrditi iskopavanjem. Ne vidi se traga ni istočnog zida kule koji je također mogao biti od drveta.³⁴

³⁴ A. Deroko: o. c., str. 22 i 23 kaže: »... izgleda da je prvobitno svaki takav stari grad bio kula (u užem smislu reći), latinski »dunio« (iskvareno od pravilne reči »dominio«), francuski, upravo normanski »donjon« (donjon), nemacki »berhfrit« (Berchfrift). To je bila prvo drvena, zatim kamena kula ...« Isti navodi da su u cijeloj feudalnoj Evropi u IX., X. pa čak i u XI v. gradovi bili drveni, nije nemoguće da je i na Bobovcu istočni zid kule bio od drveta, jer je ta strana prilično strma i zaštićena. Cf. i D. Szabo: o. c., str. 18. Sve do godine 1464. bilo je i u Dubrovniku drvenih utvrda u sistemu gradskih zidina (Bertelić, Dubrovačke zidove, Dubrovnik 1958, str. 24).

Bez kopanja je nemoguće odrediti da li je (i kuda) Gornji grad imao direktnu vezu prema sjeveru, gdje se vremenom na Crkvici i Visu razvio mlađi dio Bobovca. Ako ju je imao, onda je ona išla istočnom stranom na zaravanak (kulu), odnosno u veliku zgradu koja je služila kao dvorac. Interesantno je da ni Stratimirović ni drugi stariji arheolozi ne daju o novijem dijelu grada baš nikakvih podataka. Stratimirović izričito kaže da »omanja uvala (presjek?) dijeli kosu od ostale planine Dragovičke³⁵, tj. od prostora na kojem leže Crkvica i Vis, na koje se također proširio Bobovac (sl. 12).

Pisac ovoga članka boravio je na Bobovcu nekoliko puta, prešao ruinu uzduž i poprijeko, sam i u društvu sa kolegom P. Andelićem, pa je imao dovoljno vremena i mogućnosti da de visu ispita cijeli grad. Rezultat toga istraživanja je ovaj opis koji nema ni potpun ni definitivni karakter, jer se on može dati tek poslije sistematskog arheološkog ispitivanja. Kako je arhitektura na Crkvici i na Visu najvećim dijelom sačuvana samo u supstrukcijama, dimenzije koje ovdje dajemo samo su približne, mjerene koracima. Uvala koju spominje Stratimirović dobila je u našoj terminologiji naziv Sedlo. Naime, za sve dijelove Bobovca u narodu postoje nazivi, osim za ovaj dio koji sliči na sedlasto udubljenje između dvije grbe.

³⁵ o. c., str. 205.

Sa Gornjeg grada teren se stepenasto spušta preko četiri manje terase, duge četrdesetak metara. One su sačinjavale organski dio sistema starijeg grada. Nekada je na njima vjerojatno bila drvena arhitektura. Na posljednju terasu nadovezuje se pomenuto Sedlo, za koje se može reći da je u starije vrijeme, dok još nije bilo novijeg dijela grada, bilo vještački usjećeno i da je služilo kao rov. Vjerojatno je u to doba na ovom mjestu bila i gradska kapija. Kada se grad proširio i u sjevernom pravcu, ovaj rov je izgubio svoj raison d'être. Tada je ovđje vjerojatno sagrađena pomoćna kapija u bedemu prema Mijakovskoj rijeci.

Od Sedla teren se prema sjeveru ponovo diže (v. sl. 3 i 13). Na terasi, udaljenoj nekih 140 m od Gornjeg grada, dobro se vide čvrsto građeni zidovi kule (10 X 10 m) u bijelom krečnom materiju. Sačuvani su joj samo temeljni dijelovi, a ostalo je urušeno. Koliko se može odrediti, kula se sastojala od dvije prostorije. Ravni prostor prema sjeveru od kule dug oko 65 m zove se Crkvica³⁶. Na sredini ovoga, oko 30 m širokog, platoa vide se u ruševinama konture neke gradevine, orientirane istok—zapad, vjerojatno crkve, po kojoj je lokalitet i dobio ime. Između kule i ove ruševine naziru se tragovi zidane arhitekture, vjerojatno od stambenih zgrada. Pri kraju platoa je neka rupa, možda cisterna, ali zasuta kamenjem.

Iznad Crkvice na posljednjoj prirodnoj terasi dugoj oko 150 m izdiže se kupasti brežuljak u obliku ovećeg tumulusa, zvan Vis³⁷. To je topografski najviša tačka u gradu (sl. 13). Na vrhu Visa naziru se ostaci manje kule, od koje su se poprečno prema Mijakovskoj rijeci i Bukovici spuštali jaki obrambeni bedemi. Bedemi se spuštaju niz padine kose koristeći se prirodnom formacijom krečnjaka sa vertikalno izvrnutim slojevima, što poput rebara sijeku cijelu kosu. S vanjske strane ovih vertikalnih slojeva vještački je usjećen u sti-

³⁶ Na ovom su mjestu franjevci iz Kr. Sutjeske do nedavna služili misu. Sama ta činjenica, dakako, još ništa ne dokazuje, jer se taj običaj mogao i naknadno zavesti. Ali postoji i ta mogućnost da je taj običaj zaveden još u vrijeme kada su se ovđje vidjele ruševine crkve. Treba, dakle, prepustiti arheologima da kopanjem riješi ovaj problem.

³⁷ Tradicija u legendarnoj formi priča da su branitelji Bobovca nasuli Vis za jednu noć kako se preko njega ne bi sa Meteriza video Bobovac, te kako bi se time sprječilo Turcima da ga biju topovima. Narod je ovaj posao izvršio silnim naporom, kako to ilustrira navod, da se je u dvanaest trudnih žena zatro porod (navodi se različit broj). Vis je, međutim, prirodan brežuljak. U citiranom članku Stratimirovića o Bobovcu pogrešno se ovaj dio naziva Branič. Isp. o. c., str. 208. Braničem danas narod zove nekih 400 m udaljeni predio sa starom nekropolom i raskrsnicom putova Bobovac-Dragovići-Mijakovići (vidi dalje).

jenu jarak, širok mjestimično i do 10 m. Ovaj obrambeni sistem štitio je pristup gradu sa sjevera. Pred Visom je bila i glavna kapija sa jarkom i vjerojatno pokretnim mostom. Veća količina građevnog materijala (kamena) na istočnoj strani Visa, vjerojatno potiče od neke pobočne kule koja je branila kapiju.

Čitav ovaj noviji dio grada, od Sedla do Visa, bio je sa istočne strane zaštićen perimetralnim bedemom (1,50 m debeline). Zasad je nemoguće utvrditi da li je sličan bedem štitio grad i sa zapadne strane, tj. od rijeke Bukovice. Ova je strana mnogo strmija, a prilaz dolinom Bukovice mnogo teži, pa se može pretpostaviti da na ovoj strani i nije bilo takvog bedema.^{37a}

Iako su na zapadnoj padini kose tragovi arhitekture dosta skromni, ipak se po njima može zaključiti da je ova padina (okrenuta suncu i zaštićena od sjevernih vjetrova) služila kao stambeni prostor (sl. 2 i 13). Ta je arhitektura uglavnom bila od drveta pa je propala, osim nešto zidanih tragova manje kule ili stražarnice ispod Gornjeg grada.

Dodamo li još da od glavne kapije pod Visom vještački usjećeni put vodi hrptom kose prema sjeveru do Braniča (udaljenog oko 400 m), gdje je vjerojatno bila gradska nekropolja³⁸, to bi u osnovnim crtama bio opis cijelog grada, koji se po masivu kose pružio poput izduženog klina gotovo punih 500 m. Od Braniča put se razdvaja lijevo u Dragović i Borovicu, a desno u Mijakoviće i Vareš, odnosno dolinu Krivaje. Osim prilaza dolinom Bukovice od Kraljeve Sutješke i Visokog, ovo su svakako bili glavni pravci saobraćaja sa kraljevskim gradom Bobovcem.

^{37a} Naknadnim ispitivanjem utvrdio sam da je i zapadna padina Bobovačke kose bila zaštićena jakim bedemom, širine 1,50 m. Još prije 30—40 godina, prema pričanju mještana, ovaj se bedem vidi na cijeloj dužini od Gornjeg grada do Visa gdje se spajao sa zidovima koji su se spuštali niz padinu kose. I danas se još ovaj uzdužni bedem vidi, zarastao u šumu, na dužini od cca 70 koraka, a mjestimično mu se unutarnja oplata sačuvala i preko 2 m visine. Najbolje se vidi ispod Sedla. Bedem je išao u gotovo ravnom pravcu paralelno sa hrptom kose, a bio je od njega udaljen oko 50 koraka, tako da je grad imao oblik nepravilnog pravokutnika. Odmah ispod ovog bedema je prirodna provalija, strma litica, visoka od 10—15 m. — Pod Donjim gradom bio je izgrađen još obor koji je vjerojatno zahvatao i štitio Gornju i Srednju ravan, ali mu se bez iskopavanja ne mogu odrediti bedemi.

³⁸ Uz seoski put koji vodi u Dragoviće još leži jedan stećak, ali i on u sekundarnom položaju. Seljaci pričaju da se na Braniču prilikom obrade zemlje nailazilo na kosti, pa da zbog toga vlasnik više i ne obrađuje ovu njivu.

HISTORIJSKI PODACI

Bobovac se prvi put spominje 1350. godine, u vrijeme ratnog pohoda cara Dušana na Bosnu. Međutim, grad je znatno stariji, te mu se počeci gube u tami vremena.

Kako se iz opisa vidi, ovdje treba razlikovati najmanje tri superstrata: ilirska prehistorijska gradina, antičko utvrđenje, i na kraju srednjovjekovna tvrđava koja se vremenom razvila u utvrđeni dvorac (burgus).

Na padinama bobovačke kose erodirano je mnogo ilirske prehistorijske keramike. Činjenicu da se ništa nije sačuvalo od obrambene arhitekture ilirske gradine, lako možemo objasniti kasnijim pregradnjama i nadgradnjama na ovom par excellence obrambenom položaju, koji su uspješno koristile kasnije epohe.

Rimlјani su ovdje na ilirskoj osnovi podigli svoje utvrđenje (castellum), kako to svjedoči antički zid na kuli Gornjeg grada. To se moglo dogoditi odmah nakon okupacije zemlje nemirnih Dezitijata³⁹. Možda je ova utvrda štitila i neku rimsku cestu koja je ovuda prolazila⁴⁰. Ovo je područje bilo i u srednjem vijeku poznato po rudnom bogatstvu, pa nije islučeno da su i Rimljani iskorištavali rudu iz Borovice i Vareša⁴¹. Ipak, izgleda nam najvjerojatnije da je bobovački *castrum* nastao tek u nemirno doba seobe naroda, dakle u vrijeme kasne antike, kada su Rimljani svoje zbjegove (refugije) gradili zbog zaštite po topografski povoljnijim mjestima. Na to doba bi nas upućivao i pomenuti antički zid, kako strukturu tako i debljinom, koja približno odgovara Justinjanovoj normi od 7 stopa (=cca 220 cm)⁴². U tom bi slučaju bobovačko utvrđenje služilo kao φρούριον (= srednjovjekovni bizantski kάστρον, lat. castrum, grad)⁴³ za okolni χωρίον oblast, župa, prema Justijanovoj obrambenoj organizaciji.

³⁹ Ovaj kraj je definitivno pokoren u doba cara Augusta u vrijeme velikog ilirskog ustanka kome su na čelu bili baš Dezitijata. Rimski civitet su Dezitijati dobili tek 212. g. n. e. (*Constitutio Antoniniana!*).

⁴⁰ Upozoravam na trasu današnjeg puta s. Nažbilj — s. Kopljari — s. Dragovići — Bobovac — s. Mirković i dalje prema Dubošići.

⁴¹ Poznato je da su Rimljani uvijek rudnike štili kaštelima.

⁴² Zbog kasnije dodanog plašta-pojačanja, ovaj zid je danas debeo preko tri metra. Debljinu prvobitnog zida nije moguće izmjeriti, ali je ona svakako bila preko dva metra. I antički zid na starom gradu Biogradu ima širinu od 220 cm. Isp. Andelić: 1. c.

⁴³ Za srednjovjekovni termin *castrum* isp. P. Skok: *Sermo militaris*, u Vjesn. za arh. i hist. dalm. LVI—LIX (Antidoron II), str. 121.; isti: Konstantinov »to Mokrskik«, Jugosl. ist. čas. god. III, sv. 1—4, str. 98.

Pisani antički izvori ne pružaju nikakvih podataka o ovom utvrđenju, pa nam preostaje samo naglašanje. Tako, poznati natpis sa cippusa iz Salone (CIL III 3201 = 10159) spominje »viam a Salonis ad He.. castellum Daesitiatum⁴⁴. Ubikaciju ovog kastela svakako treba tražiti negdje u oblasti Dezitijata, dakle, u oblasti oko današnjeg Sarajeva. Da li je to Breza, gdje je u ruševinama kasnoantičke bazilike nađen natpis s imenom.. »Valens Varronis filius, princeps Daesitiatum ..«⁴⁵ ili neko drugo uporište borbenih Dezitijata, može se samo naglašati. Na području Dezitijata obrambenim položajem posebno se ističu dva gradinska lokaliteta: Crkvina u Podastinju (Kiseljak)⁴⁵³ i naš Bobovac, koji je bio kao stvoreni da postane obrambeni centar jedne borbenе ilirske »civitas«, kao što je u ranom srednjem vijeku bio glavno uporište jedne slavenske župe (χωρίον cara Konstantina Porfirogeneta). Međutim, ovo pitanje treba zasad ostaviti otvoreno, a odgovor moramo prepustiti dalnjim ispitivanjima na samom Bobovcu.

Srednjovjekovni Bobovac razvio se oko ove antičke jezgre kao i neki drugi srednjovjekovni gradovi kod nas. Mišljenje po kojem se srednjovjekovni grad razvio iz prehistorijskih utvrda⁴⁶ ne može se u cijelini prihvati, jer brojni primjeri, naročito u Hercegovini, potvrđuju da su se mnogi naši srednjovjekovni gradovi razvili iz antičke jezgre, i to najčešće iz rimskih kaštela koji su, za razliku od rimskih logora (*castra*), »bili samo utvrđene vojne stanice ili straže na istaknutim mjestima, ali koji su baš zbog toga imali izvjesne sličnosti sa docnjim srednjovjekovnim tvrđavicama«.⁴⁷ Takvi su gradovi u Bosni i Hercegovini Blagaj na Buni,⁴⁸ Biograd i Ribiću u župi Neretva (kraj Konjica),⁴⁹ Mićevac kraj Trebinja, a vjerojatno i Jajce, Ključ i neki drugi. Takvi su gradovi u Srbiji, Beograd, Bovan i Kulici, koji se razvio iz kasnoantičkog utvrđenja i

⁴⁴ A. Budrovich predlaže za ovaj kastel puno ime Hedum (ili Hedes) na osnovu revidiranog čitanja natpisa iz Salone u Vjes. za arh. i hist. dalm. LVI—LIX (Antidoron II), str. 92.

⁴⁵ Čremošnik i Sergejevski u Novitates Musei Sarajevoensis, 9, 1930. i Sergejevski: Spomenik XCIII, str. 9. i 10.

⁴⁵³ Izgleda da je i stara prehistorijska gradina u Podastinju u rimsko doba bila preudešena u zidanu tvrđavu manjih razmjera (kastel?), sudeći po tragovima obrambene arhitekture, koji bi mogli poticati iz rimskog doba. Isp. D. Basler: Kreševo—Kiseljak—Fojnica, GZM 1954, str. 302, Dr M. Mandić datirao je ovo utvrđenje u srednji vijek, isp. GZM 1925, str. 64.

⁴⁶ D. Szabo: o. c., str. 12.

⁴⁷ A. Deroko: o. c., str. 21.

⁴⁸ Č. Truhelka: o. c., str. 64.

⁴⁹ P. Andelić: 1. c.

drugi.⁵⁰ Szabo smatra da u Hrvatskoj samo ruševina srednjovjekovnog grada Lopar, kraj Novog Vinodolskog, i to možda dijelom, potiče iz rimskog doba.⁵¹ Da je takvih utvrda-gradova bilo i više, sasvim je razumljivo uzme li se u obzir činjenica da su se castrumi, castella i oppida oduvijek gradili na topografski istaknutijim tačkama terena. U skladu sa svojim potrebama, svaka je epoha nastavljala da gradi na starom supstratu.

Međutim, teško je odrediti vrijeme kada su se Slaveni počeli koristiti ovim izvrsnim obrambenim položajem, jer dosad ovdje nisu nađeni tragovi slavenskog gradišta, ali to ne znači da ga nije bilo. Po svoj prilici ovdje se dosta rano razvila zidana utvrda.^{51a} Nema, naime, sumnje da su kod nas već u ranom srednjem vijeku postojale *zidane* utvrde manjeg obima, iako im danas zbog kasnijih pregradnja ne nalazimo tragova. Već se Ljudevit Posavski (o. 810—823) »sa svojima ... držao u utvrđenom gradu, koji je bio podigao na strmom brdu«⁵² Iz istog izvora doznajemo da je Ljudevit »majstore i zidare⁵³ da mu utvrđuju tvrđavu« slao gradeški patrijarh Fortunat.⁵⁴ I Ljudevitov protivnik Borna, knez Dalmatinske Hrvatske, zatvorio je »sve svoje u utvrde«.⁵⁵ Sasvim je sigurno da ove utvrde nisu bile samo od suhozida i drvene konstrukcije, jer izvor izričito spominje zidare, i to strane koji su svakako poznavali upotrebu vapna.

Sa razvitkom feudalizma sve više su jačali i utvrđeni gradovi. Proces feudalizacije bio je i u Bosni već znatno napredovao najkasnije u Kulino doba (o. 1180—1203). Stoga nećemo mnogo pogriješiti, ako već u ovo doba, pa čak i nešto prije Kulina, odredimo postanak bar jednog dijela zidanih srednjovjekovnih gradova u Bosni.⁵⁶

U Hrvatskoj se zidani gradovi spominju već poč. XIII stoljeća (castrum Nicola 1202, castrum Greben 1209, castrum Gregorii-Kalnik? — 1217,

⁵⁰ A. Deroko: o. c., str. 103. i 124.

⁵¹ D. Szabo: o. c., str. 11.

^{51a} Za gradišta isp. Z. Vinski, *Prilog poznавању gradišta...*, Hist. zbornik II, Zagreb 1949, str. 223—239. Materijal koji donosi Vinski odnosi se uglavnom na gradišta u Panoniji i njegovi se zaključci ne mogu u cijelosti primijeniti na gradišta južno od Save, gdje su se zidane utvrde javile ipak nešto ranije zbog uticaja sa primorja.

⁵² Annales regni Francorum (ed. Rački u Documenta, str. 320—328.)

⁵³ Ibidem. Podvukli mi.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Većina bosanskih srednjovjekovnih gradova nastala je, naime, u prvoj pol. XIV v. Za Hrvatsku Szabo navodi da je pol. XIII st. ono doba u kojem je nastala većina zidanih gradova, no može se uzeti da je pojedini kameni grad već postojao. Isp. Szabo: o. c., str. 18.

castrum Gradec i drugi), ali se može uzeti da su oni već i ranije postojali.⁵⁷ Jedan od najstarijih srednjovjekovnih gradova u Srbiji, inače antičkog porijekla, Beograd spominje se 1124.⁵⁸ Utvrđeni Ras postaje prijestolnica raških župana godine 1129,⁵⁹ Ram se spominje 1128, Sveti Juraj 1187, Galič 1149. itd.⁶⁰ Većina od navedenih gradova u Srbiji bizantskog je porijekla. Slično je — moralno biti i u Bosni, koja je također dugo bila pod vrhovnom vlašću Bizanta.

Da je u Bosni (u prvobitnoj Bosni), Humu i drugim našim srednjovjekovnim oblastima davno prije Kulina bilo utvrđenih gradova, tzv. kastruma, svjedoči nam pol. X st. bizantijski car Konstantin Porfirogenet. Po svjedočanstvu cara-pisca u prvobitnoj Bosni (τό χωρίον Βοσόβα) bila su dva grada: τό Κάτερα i τό Δεσνήκ.⁶¹ Historičari su

— Kateru ubicirali u Kotorac kraj Sarajeva (Butmir), dok za Desnik postoje razna mišljenja. Novakovićevo identificiranje Desnika sa Tešnjem ne dolazi u obzir, jer je Tešanj ležao izvan prvobitne Bosne.⁶² Klaić je Desnik smjestio »blizu današnjeg sela Tešovo« iznad Kr. Sutjeske.⁶³ Šišić je mislio da Desnik treba tražiti »na desnoj obali gornje Bosne ... naime oko gradova Bobovca, Sutiske i Trstionice; dašto — dodaje Šišić — ukoliko Desnik nije preteča jednog od njih, promijenivši poslije 950. ime; mislim — zaključuje Šišić — da je ovo najvjerojatnije«.⁶⁴ Slično je mislio i Čorović, koji za Desnik kaže »možda Su-tiska ili Tešovo kod nje«.⁶⁵

Čini nam se da je Šišićevi mišljenje najbliže istini, samo bismo ga modifcirali utoliko što bi Desnik (ili T snik) identificirali baš sa našim Bobovcem. Na to nas upućuju ne samo arheološka fakta (rimска opeka i antički zid) nego i lingvistički razlozi. Ako, naime, carev Δεσνήκ shvatimo kao staroslavenski adjektiv m. r. u značenju »tjesni« ( ), onda bi nastavak — κ bio abrevijacija za grč-biz. apelativ κάστρον (što se moglo podrazumijevati iz konteksta), u značenju φρούριον, a to je ekvivalent za slav. »grad«.⁶⁶ Prema tome

⁵⁷ D. Szabo: o. c., str. 18.

⁵⁸ A. Deroko: o. c., str. 103.

⁵⁹ A. Deroko: o. c., str. 135. Ras se spominje kao tvrđava već oko 860. godine. Ibidem.

⁶⁰ A. Deroko: o. c., str. 134., 144., 111.

⁶¹ De admin. imp., gl. 32. Δεσνήκ= Desnik (vjerojatno Těsník), prema grčko-bizantijskom izgovoru X st.

⁶² Srpske oblasti (u Glasu Srp. učenog društva XLVIII), str. 138—9.

⁶³ Povijest Bosne, str. 18. U području sela Teševa nema tragova nikakva grada. Ovu informaciju zahvaljujem kolegi P. Andeliću.

⁶⁴ Povijest Hrvata, str. 461.

⁶⁵ Historija Bosne, Bgd. 1940, str. 120.

⁶⁶ Isp. P. Skok: o. c. u Jugos. ist. čas. III, str. 92—106. Cf. i Skok: Dolazak Slovena na Mediteran, pasim.

Δεσνήκ je **Τήση**-grad (Tijesni grad) kao što je **Μοχρισκίς** u Humu = **ΜΟΧΡΟΓΚΗ** grad.⁶⁷

Poteškoću predstavlja to što car Konstantin Porfirogenet u toponimu Δεσνήκ slav. sufiks m. r. — **η** (=prema izgovoru onog vremena »i«) piše sa znakom η (eta = i dugo), a ne sa τ (iota = i kratko) kao u **Μοχρισκίς** i drugim sličnim toponinima: Destinik, Galumainik, Dobriskik i ostalim.

Odakle Bobovcu ovo ime? Najvjerojatnije da ga je dobio zbog svog položaja na vrlo uskoj (zapravo tjesnoj) kosi, ili pak zbog smještaja u tjesnoj kotlini do koje se dolazi kroz oko jedan kilometar dugi tjesnac rijeke Bukovice. Naziv Tijesni-grad odgovara njegovu položaju mnogo bolje nego Su-ljesci koja se smjestila na rubu kotline. Sva je prilika da je Sutjeska i dobila ime po gradu kome je kao dvor pripadala.⁶⁸ To se moglo dogoditi tek u doba kada uslovi dnevnog života za duži boravak u utvrđenom gradu više nisu odgovarali njegovim feudalnim gospodarima, dakle, tek u doba razvijenog feudalizma (možda u XIII v.). Grad je tada iz nama nepoznatih razloga dobio novo ime Bobovac.⁶⁹

Iako je položaj Bobovca zaklonjen, ipak se ne može govoriti da leži u zabitnom i pustom kraju⁷⁰ pogotovo ne za srednjovjekovne prilike kada su doline većih rijeka iz više razloga bile manje više nesigurne i neprohodne za saobraćaj. I pored prividne neprohodnosti, bobovački kraj vrlo je komunikativan i u stvari predstavlja najbolju, najlakušu i najkraću prirodnu vezu između dolina Bosne i Drine.⁷¹

To najbolje ilustrira baš činjenica da su ovim krajem u srednjem vijeku prolazile i velike vojske (car Dušan, Zigmund, El Fatih, vojske Kotroma-

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Možda od sub-Tjesnik (?), ali vjerojatnije od sutjeska = tjesnac.

⁶⁹ U blizini grada u Mijakovićima, u zaseoku Kolakovići, postoji i njiva Bobovišća. — Toponomastička izvedenica Bobovac, sa složenim sufiksom -ov-ac, vjerojatno je metaforički naziv, izведен od apelativa *bob* (*Vicia faba maior*). Ali bi se ovaj toponom mogao dovesti u vezu i sa muškim apelativom *bòbān*, bobana, u značenju kamen, *saxum* (vidi Akad. rječnik s. v.) što bi sa stvarnog gledišta odgovaralo, jer grad leži na visokoj stijeni! Moguće je da je naziv stijene (oronim) kasnije prešao i na sam grad! U tom bi se slučaju formant -an pred vrlo proširenim sufiksom -ovac izgubio, a do tog je moglo doći ili zbog kraćeg izgovora ili, što je vjerojatnije, jer se zaboravilo na primitivno' značenje riječi *boban* koja se u jezičnoj svijesti zjednačila sa apel. *bob*.

⁷⁰ K. Jiriček: o. c., kaže: »... grad Bobovac, sa kriven u pustom kraju, u kome se čuvala kruna...«; o. c. I, str. 326.

⁷¹ Seljaci iz okoline Kr. Sutjeske i Kaknja još i danas idu preko ove kotline starim konjskim putovima na sajam u Tuzlu dolinom rijeke Krivaje. I danas je dosta frekventiran i stari put od Bobovca preko Nažbilja i Brsnika u Zenicu.

ničić i raznih bosanskih i ugarskih velikaša). Logično je, pored ostalog, da je Bobovac kao prijestolnica države morao imati i imao, za ondašnje prilike i potrebe, dobre veze sa svim dijelovima i stranama svog prostranog domena. Sve to pokazuje da se ni u kojem vidu ne može govoriti o zabitnom i pustom položaju Bobovca u doba njegova cvata i moći. Samo na ondašnje saobraćajne arterije ne smijemo gledati očima modernog vijeka kojem obilježe daju točkovi. Prometne potrebe srednjeg vijeka nisu tražile širinu puta i čvrstoću podloge, niti su izbjegavale veće uspone. Čovjek i konj lako su mogli savladati i najveće strmine po uzanoj stazi. Takvih putova, mjestimično širokih i do tri metra, puna je i danas okolina Bobovca, te vjerojatno neki od njih potiču iz davnih vremena. Možda su neki naslijedjeni još iz najdavnije prošlosti, od Ilira, koji i inače predstavljaju supstrat na kojem su se u ovom kraju formirala i kasnija stoljeća. Tim su se putovima, nešto preuređenim, služili i Rimljani, jer je ovuda vodio najkraći put i prelaz iz doline Bosne u dolinu Krivaje, i dalje prema velikim antičkim centrima u Podunavlju (Sirmium, Singidunum i drugi). Možda bi baš na ovom pravcu trebalo i tražiti cestu Salona- Argentaria, ili bar jedan odvojak ove ceste, koji je dolazeći od Salone dolinom Lašve, morao prelaziti rijeku Bosnu negdje nizvodno od Kaknja,⁷² pa preko Gornje Zgošće i Bobovca prelaziti u dolinu Krivaje.

O životu na Bobovcu prije XIV st. jedino govore arheološka fakta. *Saxa loquuntur!* To nam kamenje priča o dugoj historiji grada i gotovo stalnom prisustvu čovjeka na ovom lako obranjivom položaju. Ali, događaji (i ličnosti), vezani uz ovo drevno utvrđenje, izmišlu našim mogućnostima saznanja. U času kada se Bobovac prvi put javlja (1350 g.), njegovi su gospodari Kotromanići, vladari Bosne. Bobovac je, ne samo njihovo glavno utvrđenje, nego i glavno mjesto Bosne. Ne znamo kada je Bobovac došao u njihove ruke, ali da je ovaj kraj postojbina Kotromanića, da su oni rasli i jačali zajedno sa ovim tvrdim gradom, to smijemo, i to s pravom, naglašati. Mi lično u to i vjerujemo, iako za to nemamo direktnih dokaza. Zaklonjen, siguran i odlično utvrđen položaj grada (u vrijeme prije pojave topova), smješten gotovo u centru zemlje, daje nam mnogo opravdanja za takav zaključak.

⁷² Isp. M. Filipović: Novi podaci o Kaknju, GZM 1927, str. 227: »U Vrpolju pod Karaulom još se poznaje mesto gde je bio most kojim je put prelazio s leve na desnu obalu Bosne.« Ovaj kameni most vjerojatno je oboren 1697. g., pa se nakon toga preko Bosne prelazilo skelom. Ibidem 228. O tome ko je podigao ovaj most ne kaže se ništa. S obzirom na dugotrajnost upotrebe i korištenja istih prometnih pravaca u prošlosti, možda je ovdje bio prelaz preko Bosne još u rimsko doba.

Već prva pojava Bobovca u historiji bila je sjajna. Kad je u oktobru 1350. godine car Dušan, praćen caricom i sinom Urošem, prodrio u Bosnu s velikom vojskom-kroničar navodi sa 80.000 momaka⁷³ — da bi prisilio bosanskog bana Stjepana II Kotromanića da mu povrati Humsku zemlju, grad je s uspjehom izdržao opsadu. Iako su Dušanu prišli i neki bosanski velikaši, utvrđeni Bobovac ipak nije mogao zauzeti. U toku ovih borbi Stjepan se povukao u šume i planine da odatle uzne-miruje protivnika.

Svoju obitelj, i kćer Jelisavetu, kasniju ugarsko-hrvatsku kraljicu, ostavio je pod zaštitom čvrstih zidina Bobovca. To najbolje pokazuje koliko je Bobovac za ondašnje prilike bio čvrst, gotovo neosvojiv grad. Konačno je veliki vladar zbog ratnih zapletaja na jugu svoje države morao da napusti opsadu Bobovca.⁷⁴ Ban Stjepan bio je vjerojatno onaj bosanski vladar koji je najviše ojačao Bobovac. Povod za to bio je ovaj Dušanov pohod i strah od novog rata.

Nećak i nasljednik Stjepanova, ban i kralj Tvrtko I, često je boravio na Bobovcu, a naročito posljednjih godina života. Sigurno je već tada grad imao sve uslove za udoban život srednjovjekovnog dvora i za njegovu obranu, pa je već tada, ako ne u doba Stjepana II, zahvatio i područje Crkvice i Visa. Godine 1370. grad je izdržao i drugu opsadu, ovog puta banovog mlađeg brata Vuka, koji je uz ugarsku pomoć pokušao da osvoji grad i Tvrta sruši s vlasti. Grad su obranila braća Rajkovići i tom prilikom izmirili zavađenu braću.⁷⁵ Tvrto je i poslije toga jačao svoju prijestolnicu. Sasvim je vjerojatno da su mu Dubrovčani (kojima je na Bobovcu 9. II 1375. izdao povelju kojom ih opraća »oda svake carine«⁷⁶) baš za Bobovac prodali jednu bombardu.^{76a} To je bio prvi top koji su Dubrovčani izradili za Bosnu. Tako se krajem XIV v. počela pripremati revolucija u naoružanju koja će uskoro sasvim oslabiti obrambenu moć Bobovca. Možda su u to vrijeme i dubrovački »magistri a cisternis« radili na cisterni, za koju mislimo da je nastala u ovo doba.

⁷³ M. Orbini u II regno dei Slavi, 264 i dalje.

⁷⁴ Klaić: o. c., str. 139; Truhelka: o. c., str. 91; Jiříček: o. c. I, str. 228.; Čorović: o. c., str. 217l.; Napretkova Povijest Bosne, str. 281. Dušanov sin Uroš trebalо je po Dušanovu prijedlogu da uzme Jelisavetu za ženu i da s njom dobije Hum u miraz. Kada Stjepan nije pristao na ovaj zahtjev Dušanov, planuo je rat.

⁷⁵ Isp. Šurmin: Acta croat. I, 85—86, gdje se kaže: »... tada nas Stipan Rajković umiri i da nam naš grad Bobovac, a ne da ga dati Ugrom«. (Iz povelje koju su izmirena braća izdala »Rajkoviću Stipanu i Vuku, njegovu bratu...«).

⁷⁶ Miklošić: Mon. Serb., 184—185.

^{76a} Mon. Rag. Libri refor. IV, 165. Cf. GZM 1914, str. 244.

U mutno doba plemićke oligarhije poslije Tvrto kove smrti (1391), kada je vlastela po svojoj volji postavljala i skidala kraljeve, odigravali su se oko Bobovca značajni dogadaji. Grad je tada izdržao opsadu »velikog vojvode rusaga bosanskoga« Hrvoja Vukčića-Hrvatinića. Kad je, naime, kralj Ostoj, nezakoniti sin Tvrto, pristao uz ugarsko-hrvatskog kralja Zigmunda (u njegovu sporu sa Ladislavom Napuljskim), vlastela ga zbace 1404. g. s vlasti i proglaše kraljem Tvrta II, zakonitog Tvrto kovog sina. Ostoj je ipak uspio da pobegne iz opsjednutog Bobovca u Ugarsku, odakle je nastojao da se povrati na vlast uz ugarsku pomoć. Ove su borbe uz prekide potrajale sve do 1411. g. Eho ovih žalosnih događaja kao s nekom tugom odjekuje sa nadgrobnog spomenika vlastelina Vignja Miloševića u Kočerinu. Viganj je »služio banu

Stipanu, kralju Tvrta, i kralju Dabiši, i kralici Grubi, i krala Ostou ... i u to vrime doide i svadi se Ostoj kral s hercegom i s Bosnom i na Ugare po Ostoj ...«⁷⁷ U toku ovih borbi, koje Viganj nije preživio, jer mu »doide končina«, kroz više su godina ugarske vojske provaljivale u Bosnu, ali bez znatnijeg uspjeha (1404—1408). Ostoj se, istina, pod njihovom zaštitom vratio u Bobovac, ali zemljom su i dalje vladali velikaši. Tvrto II bio je samo figura bez vlasti i krune koja je bila u rukama Ostojie u čvrstom Bobovcu. Vlastela je imala vlast, Tvrto II titulu, a Ostoju krunu i prijestolnicu, dok je zemlja stradala od rata i Ugara. Kroz ovo cijelo vrijeme na Bobovcu je bila ugarska posada i štitila Ostojinu obitelj, a kasnije i njega samoga. Spominju se tri čete pod zapovjedništvom Pippa Spana⁷⁸. U septembru 1407. boravio je u Bobovcu i sam ugarsko-hrvatski kralj Žigmund, nezadovoljan situacijom i bolestan.⁷⁹ Tek nakon odlučnog Žigmundovog uspjeha pod Doborom (1408), koji je završio pokoljem zarobljenih bosanskih plemića — njih 171 na broju — mogao je Ostoj da napusti Bobovac i preuzme vlast nad cijelom zamljom. Grad je također i u ovim borbama izdržao sve napade. Ugarske čete nisu osvojile Bobovac, nego im ga je kao saveznicima predala Kujava, Ostojina žena.⁸⁰

⁷⁷ Natpis sa stećka Vignja Miloševića iz Kočerina.

⁷⁸ Poznati kondotijer u ugarskoj službi, Firentinac Filip de Scolari, koga su u Ugarskoj zvali Pipo od Ozore, a naša ga narodna pjesma spominje kao Filipa Madžarina.

⁷⁹ Napretkova Povijest, str. 422.

⁸⁰ Isp. Starine 39, str. 261—262, Žigmundovu povelju banu Ivanu Moroviću, u kojoj kaže: »Ban Ivan... prodre u rečeno bosansko kraljevstvo... te glavni grad kralja Ostojie, zvan Bobovac (Babowch), gdje se čuva kraljevska kruna bosanskog kraljevstva i gdje je boravila svijetla gospođa kralja Ostojie (Kujava, op. n.) sa svojom djecom, zauze i primi (podvukli mi!) u svoje ruke.« Ugri nisu, dakle, grad osvojili, nego zauzeli (tj. zaposjeli) i primili, okupirali — U novim zapletajima koji su u Bosni uslijedili g. 1410. Bobovac

Međutim, ukoliko je jačala snaga artiljerije, grad je sve više gubio na važnosti. Bosanski vladari boravili su i dalje u svojoj staroj prijestolnici,⁸¹ iako se ona više nije mogla smatrati pouzdanom tvrđavom, pogotovo ne otkad su se u Vrhbosni (dan. Sarajevo) učvrstili Turci. Izgleda da Tvrtkovi nasljednici nisu učinili baš ništa da ojačaju grad i da ga prilagode suvremenim ratnim potrebama. Na gradu se ne vide tragovi nikakvih fortifikacija koje bi pripadale ovom vremenu: okrugle kule, baterijski tornjevi, bastioni, kazamati i drugo. Ne ukazuje li i to na veliku slabost bosanske države u prvoj polovini XV stoljeća?

Godine 1459. Turci su po prvi put s velikom snagom ugrozili »naš kraljevski grad Bobovac«.⁸² U gradu je tada boravio Tomašev sin Stjepan Tomašević, designirani despota srpski. Stjepan je sretno izmakao iz Bobovca, te u pratinji strica Radivoja i ugarskih četa stigao u Smederevo, gdje je bio ustoličen za despota. Samo dvije godine kasnije, pošto je naslijedio oca kao kralj Bosne, Stjepan je zbog ugroženosti prenio prijestolnicu u sigurnije i bolje utvrđeno Jajce. Nisu prošle nakon toga ni dvije godine, a Turci su zauzeli Bobovac (1463. g.). Pad Bobovca ujedno je označio i slom srednjovjekovne bosanske države.

Naša historiografija — s rijetkim iznimkama⁸³ pripisala je ovaj nagli i brzi pad grada Bobovca u turske ruke izdaji branitelja grada, vojvode

je ponovo došao u ugarske ruke. U ovom ratu, koji je kralj Žigmund poveo, ovoga puta, protiv Ostojje, herceg Hrvoje je odmah početkom 1410. predao ugarskoj vojsci gradove Srebrenik, Kušlat, Brodar i Susjed. Vjerojatno je Žigmund na sličan način došao i u posjed Bobovca i Vranduka. Izvori o ovim događajima nisu, na žalost, dovoljno jasni, pa se pouzdano ne zna da li se zaista Žigmund tada okrunio bosanskom krunom. Isp. Klaić: c. c., str. 241; Napretkova Povijest, str. 433—434 i Čorović: o. c., str. 405—406, Cf. Jorga II. 126—127; Dipl. rag. 195—201. K. Jiriček: o. c. I, str. 343 izričito veli: »Nastojanjem Hrvoja, ugarske trupe posodoše ubrzo Bobovac, Srebrnicu i još mnogo drugih zamkova.« Moguće je da se baš na ove događaje iz 1410—1411 odnos sadržaj natpisa iz Kočerina. Isp. M. Vego, GZM 1960—61, str. 261.

⁸¹ Isp. povelje Stjepana Ostojića od 1419, Tvrta II od 1339, Stjepana Tomaša 1451 itd.

⁸² Iz pisma kralja Tomaša Ivanu, vitezu od Srednje, varadinskom biskupu, kod Thalloczy Stud. 99—101. Pismo je upućeno iz Jezera 10. II 1459, gdje je kralj tada boravio, a puno je crnih slutnja. Među ostalim Tomaš kaže: »... čim... okopni snijeg doći će na zator našega kraljestva čitava sila sultanova ... (i na kraju) vidimo očito posvemašnje rasulo i propast našega kraljevstva...« Turci su Bobovac opsjeli da bi sprječili put Stjepanu Tomaševiću u Smederevo, gdje je trebalo da bude ustoličen za despota. Mislio se da će ujedinjena Srbija i Bosna lakše sprječiti tursko nadiranje. Turci su nastojali da svakako sprječe ovaj plan ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina. Sporazum o tome zaključen je između Matije i Tomaša na saboru u Segedinu u januaru 1459. g. Stjepan Tomašević trebalo je da se oženi Marom, kćerkom despota Lazara i nasljednicom despotovine, i da s njom dobije ostatke Despotovine. Isp. Klaić: o. c., str. 315; Čorović: o. c., str. 528—531; Napretkova Povijest, str. 545—547.

(Radaka.^{83a}) Međutim, podaci iz turskih izvora spominju teže borbe oko grada.⁸⁴ Grad nije mogao da odoli snažnoj turskoj artiljeriji, oružju kojim su Turci osvojili ne samo Bobovac, nego i mnoge druge gradove na Balkanu, pa i sam Carigrad. Ne smijemo smetnuti s uma da su Turci tada bili u naponu snage, te da je samo deset godina ranije palo i nekad moćno Istočno rimsко Carstvo (1453). Ovi veliki turski uspjesi moraju se, pored ostalih faktora, u prvom redu pripisati vještoj upotrebi artiljerije. A Bobovac je baš u tom pogledu bio svojim položajem osjetljiv i nepripravan.

Po pričanju turskog kroničara Dursum-bega, oko Bobovca se razvila »golema bitka, neobično veliko krvoproljeće... i prije no što je stigao sultan ...⁸⁵ carske vojskovođe oružanom rukom otvorile mu kapije.«⁸⁶ Janjičar Konstantin Mihajlović, Srbin iz Ostrovice, koji je bio očeviđac i učesnik u ovim borbama, kaže da su Turci pod Bobovcem »salili velike topove« i tako zauzeli grad.⁸⁷ Time Konstantin kao učesnik i očeviđac potvrđuje da su Dursum-begovi kićeni navodi u suštini tačni.

Ipak nije isključeno da je Radak, kad je uvidio da grad neće izdržati silovitu vatru turskih topova i juriše janičara, predao Bobovac. Ali, to se moglo dogoditi samo u toku borbe, jer već prvi podaci arheoloških iskopavanja jasno pokazuju tragove požara⁸⁸ i teških oštećenja na bedemima. To isto svjedoči i turska arhitektura na gradu. Turci su naime morali popravljati teže oštećeni grad.

Prema tome ne odgovara historijskoj stvarnosti Truhelkino mišljenje: »Osvajači ne ostavise u Bobovcu ni kamen na kamenu, već ga do temelja razoriše, a grad nestaje gotovo sa površine zemlje, te mu u daljnoj povijesti Bosne nema više ni spomena.«⁸⁹ Naprotiv, Turci su se Bobovcem koristili još punih 150 godina.⁹⁰

⁸³ K. Jiriček koji o. c. I, str. 392 kaže: »Grad Bobovac osvojen je bio u toku nekoliko dana s pomoću novo salivenih topova.« Turci su naime, topove salili pod samim Bobovcem, Isp. i THALLOCZY, Povijest Jajca 1450—1527, str. 64.

^{83a} Ovo zastarjelo gledište formulirana je u Historiji naroda Jugoslavije I, Zgb. 1952., str. 609. ovako: »Kraljevsku prijestolnicu Bobovac predao je njegov zapovjednik čim se pokazala turska vojska.« Uporedi i Dufresne Illyr. Vet. p. 123: Mahumetus Sultanus Bosniā ingressus Bobazium munutissimum in monte situm oppidum quodque Bosnae Regum caput fuit, a Radace, olim Manichaeo, deinde Christiano mentito, per proditatem recipit.

⁸⁴ H. Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, Naše starine, I, str. 17. Podaci ranije nisu bili poznati.

⁸⁵ Sultan Mehmed El Fatih stigao je pod Bobovac 20. V 1463. Isp. H. Šabanović: Bosanski pašaluk, Sarajevo 1960, str. 38.

⁸⁶ Kreševljaković, 1. c.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Podatak sam dobio od kolege Pave Andelića. Isp. i Arheološki pregled 1952, str. 160.

⁸⁹ Truhelka: Naši gradovi, str. 92.

⁹⁰ Kreševljaković 1. c.

Legenda o Radakovoj izdaji još je i danas svjesta u kraju oko Bobovca, a vjerojatno je nastala kao izraz težnje da se opravda i razjasni nagla propast prijestolnice i države (»Bosna šaptom pada«), kao što je i srpski narod slom na Kosovu tumačio izdajom Vuka Brankovića. U ovom kraju legenda o Radaku ima i svoj posebni, čisto etiološki karakter. Narod je njom objašnjavao ime stijene Radakovice pod Borovicom, s koje je navodno, po legendi, sultan dao »za nagradu« survati »izdajicu Radaka«. Istog su karaktera i neke druge legende, vezane uz Bobovac i njegove vlasnike, kao što je, na primjer, ona o postanku imena sela Dragovića i Mijakovića.⁹¹

Turci su osvojili grad popravili i u nj smješteli posadu.⁹² Otada Bobovac više nije utvrđeni grad sa dvorom nego obična tvrđava u kojoj boravi posada. Dvor je izgorio u požaru, a što nije izgorjelo, to je opljačkano i demolirano. Turci su za potrebe posade izvršili samo najnužnije popravke na gradu i zgradili dvora. Kratko vrijeme u Bobovcu je bilo i sjedište kadijuka, prvog što su ga Turci osnovali u »Kraljevoj zemlji«,⁹³ ali je kadija već oko 1470 godine prešao u nahiju Brod (Zenica).⁹⁴ U ugovorima iz godine 1503. i 1519. između Ugarske i Turske Bobovac se navodi

⁹¹ Isp. Stratimirović, GZM 1891, str. 204, 208; M. Filipović: Visočka nahija, str. 259, 260, 394, 509, 526, gdje se navode i druge legende. Još se i danas u području od Vareša do Kakanja po selima prepričavaju u raznim varijantama priče o Radaku, o kraljici Katarini i drugo.

⁹² Kreševljaković, 1. c.

⁹³ Šabanović: o. c., str. 123.

⁹⁴ Na istom mjestu.

kao turski grad.⁹⁵ Poslije bitke na Mohaču (1526), a i ranije već, Bobovac je izgubio svaku vojničku važnost. Stotinu godina nakon bitke na Mohaču navodi se među napuštenim gradovima (1626.).⁹⁶ Možda je tom prilikom i porušen. Takva je praksa kod vojske česta.

Turci su se po svoj prilici koristili samo manjim (i to starijim) dijelom grada, dok su ostalo — Crkvicu i Vis — porušili. Gradom je kao dizdar zapovijedao aga.⁹⁷ Gradskoj posadi pripadalo je i šire područje šuma i ispaša oko grada, kako se to lijepo vidi iz sačuvane isprave brodskog kadije od 21. jula 1502. godine.⁹⁸

Izložen zubu vremena i uništavanju ljudi,⁹⁹ Bobovac je danas još samo ruina — tužni eho daleke prošlosti i slave, meta ljubitelja starine i — arheologa.

⁹⁵ Šabanović: o. c., str. 35; Kreševljaković: o. c., str. 17.

⁹⁶ Kreševljaković, 1. c.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Kreševljaković, 1. c. Isprava se i danas u originalu i prepisu čuva u kući Ibre Jusića u Mijakovićima. Nekada se zaselak Jusića zvao Kučevci. Za Jusiće se priča da su potomci bobovačkih dizdara i da su se ranije preživali Dizdarevići. Po iskazu Ibre i Hasana Jusića sve do austrijske okupacije pripadao je Jusićima posjed koji je prema citiranoj ispravi iz 1502. bio vlasništvo bobovačke posade. Danas je Hasan Jusić, ugledni domaćin i penzioner, počasni konzervator na Bobovcu.

⁹⁹ Isp. M. Filipović: o. c., str. 586, koji kaže: »Kuća pok. Ilije Perića (danasa Andelić) u Kovačićima (Poljani) sagrađena je od kamena sa Bobovca.« U selu Kučukovići ugrađena je u staru kuću Ante Creplje ploča od miljevine sa križem (crux coronata). Ova ploča najvjerojatnije potiče sa Bobovca, koji je udaljen oko 20 minuta.

Sl. 14. Jedna strana gotičkog portala na istočnom zidu »dvora«. Zid je pripremljen za konzervaciju.

KONZERVATORSKI RADOVI

Kroz ovih 400 godina otkako je Bobovac napušten, uništen je i najveći dio njegove arhitekture, tako da danas još strši samo po koji teško nagriženi zid, najčešće obrastao u vegetaciju. Takvo stanje grada, kao i njegova velika spomenička vrijednost za historiju ove zemlje, odredili su i cilj konzervatorskog zahvata na njemu: ništa ne obnavljati, jer se gradu više ionako ne može dati nikakva suvremena praktična namjena. Potrebno je jedino sačuvati (i usporiti) od daljeg propadanja ono što još postoji, te na taj način ruševine grada što dulje sačuvati za nauku i kao objekat jedinstvene očigledne nastave za đačke ekskurzije, koje ovamo često dolaze, te kao »veliku lekciju pozitivnog kulturnog nasljedstva«¹⁰⁰ za odgojno uzdizanje najširih masa.

Konzervacija je u slučaju Bobovca pošla od jedino ispravnog stanovišta »čuvati, konzervirati, ne restaurirati«, dakle, od principijelnog stanovišta koje je danas u svijetu općenito priznato i prihvaćeno. Bilo je potrebno odreći se svake obnove, koja ovdje ne bi imala nikakva smisla, i ostaviti ruševinu »da ostane ruševina pa da je takvu konzerviramo i čuvamo«.¹⁰¹ Ovaj princip jasno je formulirao i otac modernog konzervatorstva Maks Dvorak, koji kaže: »Obimne pregradnje i rekonstrukcije spomenika ne mogu se dozvoliti ne samo zbog toga što se time uništavaju dragocjeni spomenici ranijih doba, nego i zbog toga što se time svojevoljno mijenja forma i izgled spomenika koji time gubi svoj umjetnički i historijski izraz«.¹⁰² Potrebno je, dakle, sačuvati autentičan izgled ruševine, ništa ne mijenjajući na njenom izgledu, da tako ostane kao historijski dokumenat najveće važnosti. To napose važi za spomenike koji su udaljeni od suvremene upotrebljivosti i civilizacije, a takav je i naš Bobovac.¹⁰³

Da bi konzervator mogao ostvariti postavljeni cilj i primijeniti pravilnu metodu rada, bilo je apsolutno potrebno da najprije dobro upozna — kako sa arhitektonske, tako i sa historijske strane — spomenik koji konzervira. »Ne smije biti restauracije spomenika bez prethodne naučne studije spomenika« — ističe France Stele.¹⁰⁴ Jasan i precizan teoretski stav u pogledu metode i cilja konzervacije, kao i detaljno poznavanje samog spomenika, konzervatoru je uveliko olakšalo i na Bobovcu posao na praktičnoj konzervaciji ovih u kul-

turno-historijskom smislu vrlo značajnih ruina. Sva pažnja konzervatora bila je, dakle, usredotočena da se što autentičnije konzerviraju i plombiraju rasklimani i erodirani dijelovi zidova. U tom poslu konzervator nije mogao uvijek izbjegći anastilozu, tj. ponovni sastav razbacanih ostataka, ali je to učinjeno bez opasnosti od falsificiranja, jer su svi elementi bili tačno poznati, a upotrijebљen je i isti materijal koji je ležao u samoj ruševini. Manjim nadogradnjama i izravnjanju zidova pristupalo se samo iznimno i to samo iz konstruktivnih razloga i gdje su za to postojali sigurni elementi. Pri tome se pazilo da spomenik sačuva izgled ruine koliko god se to moglo, jer su sa druge strane trajnost i efikasnost konzervacije tražile da se pri vrhu zidova postignu zaravnjene kosine zbog oticanja vode. Da bi se spriječilo taloženje humusa i stvaranje vlage u jezgri zida, pažljivo su kamenom i malterom zatvorene sve pukotine u zidu. Time je uklonjena opasnost da se na zidu razvija vegetacija, koja svojim korijenjem jako uništava zidove, a također i opasnost od smrzavanja vode u zidovima, od čega oni pucaju, što bi na ovom visinskom položaju vrlo razorno djelovalo, budući da su na Bobovcu amplitude temperature vrlo velike i promjene nagle, a objekti potpuno izloženi svim atmosferskim uticajima i njihovim čestim i naglim promjenama. Baš iz tog razloga konzervator se i odlučio na upotrebu produžnog maltera na površinskim dijelovima zidova, dok je u unutarnjim dijelovima isključivo upotrebljavani krečni malter, koji bolje odgovara ovom miljeu. Time se postiglo brže i jače vezivanje zidne mase, ali se donekle izmjenila boja maltera i umanjio vizuelni koloristički efekat. Smatramo da je to bilo potrebno kako bi se postigla na ovoj vjetrometrimi pojačana otpornost zidova.

Konzervator se, dakle, na Bobovcu ograničio na čistu (biološku) konzervaciju, ne upuštajući se ni u kakve obnove i rekonstrukcije, što je za ovakav objekat jedino i logično. Pri tome se radi otpornosti i trajnosti zida u izvjesnom smislu žrtvovanjem vizuelni koloristički efekat, (koji bi se inače mogao regulirati dodavanjem bijelog dolomitnog brašna u malter). Konzervator je smatrao da to na ovom položaju i nije bitno, nastojeći da zadovolji primarni moment konzervacije: trajnost i otpornost zida. Međutim, u dalnjem radu na konzervaciji Bobovca moglo bi se i s tim pokušati. Za konzervatora je, naime, vrlo težak problem (utoliko teži što su finansijska sredstva bila ograničena) predstavljala nabavka i dovoz materijala na gradilište. Svi su poslovi obavljeni u vlastitoj režiji. Cement se morao nabavljati u Varešu i Sutjesci i prevoziti planinskim konjskim stazama na konjima, što mu je poskupljivalo cijenu za 50%. Pijesak je vađen u rijeci Bukovici pod samim gradom i pre-

¹⁰⁰ Đ. Mano-Zisi: Pitanja zaštite i održavanja arheoloških spomenika i nalazišta, Zbornik zaštite spomenika kulture I, Bgd. 1951, str. 27.

¹⁰¹ F. Stele: Osnovni principi restauratorstva, Zbornik zaštite spomenika kulture I, Bgd. 1951, str. 17.

¹⁰² U djelu: Katechismus der Denkmalpflege, citirano po Fr. Stele, o. c., str. 20, gdje su izneseni osnovni principi modernog konzervatorstva.

¹⁰³ Prema tački 3. talijanske »Carta del restauro« iz 1932., g. Ibidem.

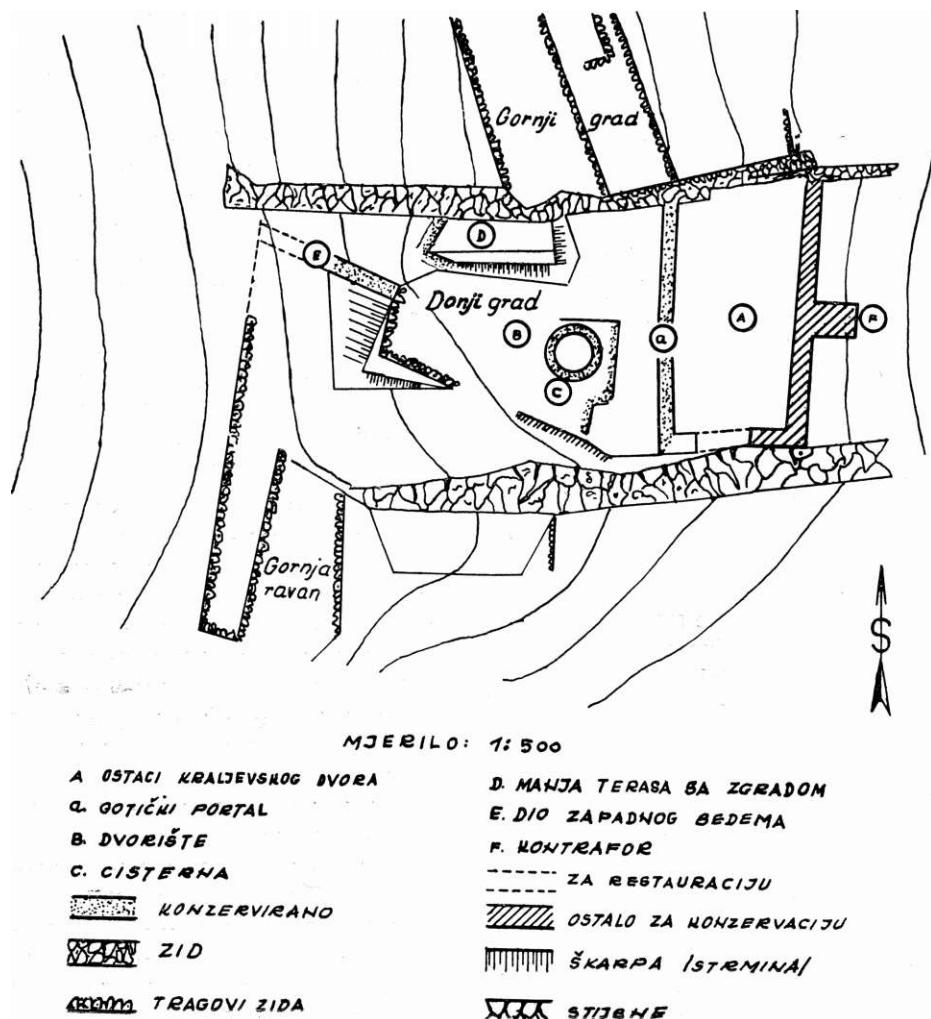
¹⁰⁴ Fr. Stele: o. c., str. 21.

nošen na konjima, dok je kreč paljen od čistog bijelog krečnjaka odmah pokraj grada uz Mijakovsku rijeku. Kvalitet i pijeska i kreča vrlo je dobar i po svoj prilici ne razlikuje se od onog kojim je zidan sam grad, jer pretpostaljamo da su i graditelji grada na isti način, ako ne baš i na istom mjestu, pribavljali ovaj materijal. Kako na samom gradu nema vode, malter je pripreman uz obalu Mijakovske rijeke, na udaljenosti od nekih 600 koraka od radilišta. Odatle su ga radnici iznosili u kaselama na rukama do radilišta. Pri tome su po neravnoj i uskoj stazi morali još savladavati i visinsku razliku od nekih 120 m.

U konzervatorskom smislu glavni problem bio je izbor maltera. Sam Bobovac je, naime, sagrađen od lomljenog kamena krečnjaka, koji je dijelom uzet na licu mjesta, a dijelom u najbližoj blizini grada, a sam kamen je vezan krečnim malterom. Struktura zidova je tipično srednjovjekovna, bosanka. Oplate su izvedene od probranog, malo

pritesanog kamena, dok je jezgra od amorfognog sitnijeg kamena u obilatoj kaši od krečnog maltera (tipična structura caementitia incerta). Stabilnost zida pojačavana je još drvenom armaturom (»hatule«). Konzervator se poslije konzultacije sa tehničarima i drugim stručnjacima odlučio da kod konzervatorskih radova upotrijebi krečni malter, čije je svojstvo da se dobro veže sa istorodnim kamenom krečnjakom. Međutim, pri tome je odlučivala i ekonomska računica: kreč se nalazio na licu mjesta i bio je mnogo jeftiniji od cementa, koji je uz najveće potreškoće trebalo nabavljati sa strane. Zato se pristupilo kompromisnom rješenju. Za unutarnje dijelove zida upotrijebljen je, prema dobroj formuli starog Vitruvija, krečni malter u omjeru dva dijela riječnog pijeska i jedan kreča.¹⁰⁵ Pjesak je bio vrlo dobre kvalitete.

¹⁰⁵ Vitruv. De Archit. II, 5.: »Kod riječnog ili morinskog pijeska uzmu se dva dijela pijeska i jedan kreča.«

Sl. 15. Plan konzervatorskih rodova na Donjem gradu.

tete, sitan, zrnast, čist i bez primjese zemlje, a kreč dobro ispečen i mastan. Za malterisanje zaštitnog sloja na površini zidova, kako smo već istakli, upotrebljavan je zbog bržeg vezivanja produžni malter u omjeru pet dijelova pjeska, dva kreča i jedan cementa, i to kvalitetnog portland cementa RS — 350. Cilj ovakvog rješenja bio je da se dobiju što čvršći i otporniji zidovi. Koliko se u tom uspjelo, to će se tek vidjeti. Savjesno nadzirući da se malter pravilno miješa konzervator je učinio svoju dužnost, a bobovački uslovi će pokazati koliko se u tome uspjelo.¹⁰⁶

Konzervacija je vršena paralelno sa arheološkim iskopavanjem objekata koje je trebalo sačuvati *in situ*.¹⁰⁷ Tek pošto su ruševine otkopane i urušeni dijelovi zida pažljivo odvojeni od očuvanih, pristupilo se konzervaciji otkopanog zida, i to nakon zajedničkog dogovora konzervatora i arheologa. To je imalo tu prednost što je konzervator imao stalnu priliku da se u svakoj situaciji komisjski konzultira sa drugovima iz Zemaljskog muzeja, P. Andelićem i A. Kućanom, koji raspolaže dugogodišnjim iskustvom u ovakvim poslovima.¹⁰⁸

Zadatak konzervatora sastojao se zatim u tome da se otkopani zidovi najprije dobro očiste od humusa i žila, da bi malter što bolje primao. U toku vremena u zidovima se nataložio jak sloj humusa, tako da ih je mjestimično trebalo i razgraditi da bi se uklonio humus i korijenje. To je bio dug posao na kojem je stalno radio jedan radnik. Nakon toga su zidovi redovito dobro isprani, pa se tek poslije toga pristupalo njihovoj konzervaciji. (Sl. 14). Da bi sušenje na taj način konzerviranih zidova po ljetnoj pripeci bilo što normalnije i sporije, te da bi se spriječilo pucanje maltera, zidovi su redovito prskani vodom i pokrivani granjem. Iako je vrijeme bilo izrazito sunčano, osim četiri posljednja dana, malter ipak nije nigdje popucao.

Ukupno je u 1961. g. konzervirano 121 m² zida (vidi sl. 15), i to:

istočni zid »Dvora« A	62 m ²
dva manja zida na terasi D	15 m ²
veliki zapadni zid E (sl. 18)	44 m ²

¹⁰⁶ Svakako ovogodišnje radove na Bobovcu treba shvatiti kao pokus, jer je izbor maltera na ovom, atmosferiljama izloženom, mjestu više stvar iskustva.

¹⁰⁷ Uporedno sa otkopavanjem zida vršena je i njezina konzervacija gdje god se to moglo. Isp. Manuel de la tecbnique des fouilles archéologiques, Paris 1939, i str. 59 i dalje. Isp. i dr Milutin i Draga Garanin o. c., str. 47. i Đ. Mano-Zisi o. c. str. 29, koji kaže: »Treba insistirati na paralelnom iskopavanju i konzervaciji objekata na terenu... Problemi konzervacije moraju se resiti na terenu komisiski.«

¹⁰⁸ Ovdje se još jednom koristim prilikom da se drugovima Andeliću i Kućanu drugarski zahvalim na ovoj vrlo korisnoj saradnji. Posebno se zahvaljujem drugu Andeliću za izvjesne podatke koje sam s njegovom dozvolom iskoristio u ovom radu.

Najsloženiji problem konzervacije u ovoj kampanji predstavljala je cisterna, glavni nepokretni objekat istraživanja u sezoni 1960. godine. To je vrlo lijep i zanimljiv objekat, velike kulturno-historijske vrijednosti. Zato je na cisterni izvršena samo privremena konzervacija, prepustajući konačno rješenje na diskusiju. Naše je mišljenje da ne bi bilo nekog jačeg opravdanog razloga da se na cisterni izvrši (djelomična) rekonstrukcija, već da bi je trebalo konzervirati onaku kakva je sada.

Ne ulazeći u opis same cisterne, ukratko ćemo se samo osvrnuti na neka njena konstruktivna svojstva, i to samo ukoliko je to konzervatoru bilo potrebno radi konzervacije samog objekta. Kako smo naveli, omotač (tj. zidni plašt) cisterne izведен je od dobro tesane sedre, preko koje je navučen vodozaštitni sloj hidraulične, crvenkaste glazure. Sličnom masom nabijeno je i dno cisterne, samo su ovdje komadići opeke nešto krupniji. Taj sloj je još bio obložen i pločama od škriljevca. Cisterna se pri vrhu vjerojatno završavala na svod te imala otvor koji je možda bio ogradien ogradom (puteal).

Kako zasad ne raspolažemo podacima o pravom izgledu gornjeg dijela cisterne, niti sa odgovarajućim komparativnim materijalom za njegovu rekonstrukciju, cisterna je privremeno konzervirana u zatečenom stanju. Sedreni plašt prvo bitne cisterne konzervacija nije dirala. Slojem gline je od atmosferilija i nesavjesnih posjetilaca zaštićena glazura od hidrauličnog vapna. Međutim, cisterna je jednom kasnije, da bi se spriječilo oticanje vode, bila sužena i pregrađena novim plasti (debeo 1 m.), koji se sastoji od tri podjednako debela sloja (gline, šljunka i sedre). Istom je prilikom bilo i dno ojačano slojem gline i podom od dasaka.

Sl. 16. Bobovac pod sniježnim plastom. Na slici se vide privremeno konzervirana cisterna i konzervirani zid »dvora« (lijevo).

Prilikom konzervacije konzervator je morao da vodi računa i o ovim promjenama na spomeniku, poštujući i ove dogradnje, kako bi objekat sačuvao svoj puni autentični izgled u historijsko-genetičkom razvoju. Zato su slojevi kasnijeg plasti samo poravnani, a dva gornja reda sedre fiksirana malterom. I dno cisterne sačuvano je također u svom autentičnom dvostepenom razvitu. Samo je djelomično izmijenjen istruli drveni pod. Na taj je način cisterna ponovno osposobljena da drži vodu, što će biti od velike koristi u dalnjim radovima na Bobovcu. Ukupno je na cisterni konzervirano 50 m² površine. (v. sl. 16). Da bi se sprječio prilaz stoci do neograđene cisterne i time izbjegla opasnost od davljenja stoke, na prilazu Donjem gradu postavljena je drvena ograda. Ograda je tek toliko visoka da preko nje ne može prijeći krupna stoka, tako da je objekat posjetiocima potpuno pristupačan. Za obavljanje posjetilaca postavljene su i dvije željezne table sa najvažnijim podacima o samom gradu i sa upozorenjima.¹⁰⁹

Ukupno je u sezoni 1961. na prostoru Donjeg grada konzervirano oko 171 m² zida. Svi ovi radovi (zajedno sa pripremnim radovima, nabav-

¹⁰⁹ Osim toga postavljen je kao počasni konzervator grada Hasan Jusić iz Mijakovića, zaselak Jusići, koji redovito obilazi ruševine.

kom materijala i njegovim prenosom na radište) trajali su 18 dana, od 15. VIII do 5. IX 1961. godine. Prosječno je dnevno radilo uz jednog majstora po 5 radnika. Ukupni troškovi, uključivši i porez, iznosili su 250.000 dinara, ali je u to uračunat i izdatak za kreč i drvenu gradnju za iduću sezonu. Radove je finansirao NOO Vareš, pa i ovdje izražavamo zahvalnost drugovima iz NOO-a, a posebno drugu I. Đoji, predsjedniku NOO Vareš, na razumijevanju koje su pokazali za starine na području njihove komune, a u prvom redu za Bobovac.

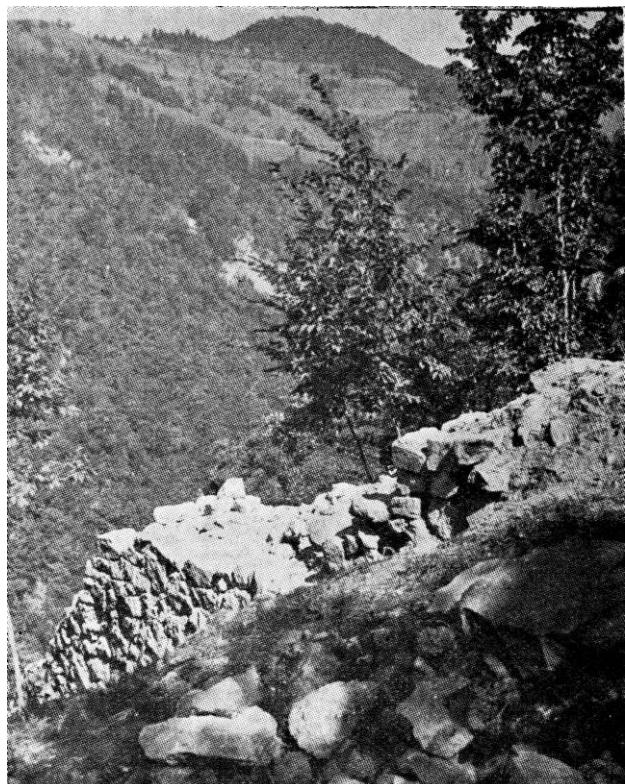
Predviđeno je da se u 1961. godini završi sa istraživanjem i konzervacijom svih objekata u Donjem gradu. Ovi će se radovi nastaviti po istom principu kao i dosad: ne obnavljati, nego konzervirati, tj. usporiti procese propadanja spomenika i zaštititi nalaze nakon arheološkog iskopavanja, nastojeći ujedno da se sačuva i slikovitost ruševine, tako da ona »svojom prisutnošću djeluje na estetska čuvstva kao ruševina«. Da bi se to postiglo, potrebno je da se svi postojeći zidovi velike stambene zgrade — »dvora« — očiste od vegetacije i da se fugiraju. Na južnoj strani ove zgrade potrebno je zbog konsolidacije dozidati 6 m zida do visine od 2 m. Ovaj se, dio zida, naime, urušio u provaliju pa postoji ope-

Sl. 17. Jugoistočni čošak »dvora«. Čošak je visok preko 7 m. Da bi se sprječilo daljnje rušenje ovih ostataka »dvora«, potrebno je s desne strane restaurirati dio zida (kako je to označeno na sl. 15)

snost da se sruši i 7 m visoki, sačuvani čošak u jugoistočnom dijelu zgrade (v. sl. 17). Obnavljanjem ovog dijela zida dobio bi se čvrst potporanj spomenutog čoška, zbog čega je apsolutno nužno obnavljanje tog dijela zida. Samo obnavljanje ovog dijela južnog zida ne predstavlja u konzervatorskom smislu problem, jer su nam poznati svi elementi.

Ovakav zahvat, koji je zbog konsolidacije spomenika potreban, dozvoljen je pod uslovom da se dodaci svedu na najmanju moguću mjeru i da su im svi elementi tačno poznati. Na objektu »dvora« treba konzervirati ukupno oko 30 m^3 vrlo osutog i nagrazenog zida, kojemu je oplata dobrim dijelom otpala, pa će biti potrebno da se izvrši krpanje na njegovom većem dijelu. Debljina zidova na ovom objektu iznosi 1,50 m, ali im je visina još zasad nepoznata dok arheolozi ne raščiste istočnu terasu na kojoj ovaj dio grada leži. S vanjske strane visina im mjestimično iznosi i do 4 m, ali sa nutarnje strane teren se diže, pa će visina biti manja. Posebnu pažnju treba kod ovog objekta posvetiti jаком kontraforu (F) zbog njegove konstruktivne važnosti na ovom veoma strmom terenu. Posebnu brigu konzervator će voditi i o konzerviranju dvaju otvora koji se primjećuju na zidu »dvora«. Način njihove konzervacije ovisit će o rezultatima arheološkog pretraživanja koje treba da utvrdi radi li se o puškarnicama ili o prozorima, odnosno o obliku tih prozora ili puškarnica.

Sl. 18. Zapadni zid (E) djelomično konzerviran.

Sl. 19. Detalj iz kanjona Bukovice. Okomita stijena je ljestvača uz koju je tradicija vezala razne legende. Prema tradiciji na ovom su mjestu razapinjali volovske kože i kanjon punili vodom da bi spriječili neprijatelju prilaz gradu. Kanjon je dug više stotina metara. Prilaz ovim jedinim putem s juga bio je neprijatelju gotovo nemoguć

Osim ruševina stambene zgrade, konzervatorski zahvat je potreban i na potpornom zidu platoa na kojem leži Donji grad. Taj zid je još zasut ruževinama pa nam njegovi elementi kao i sačuvanost nisu poznati. Treba također računati da će se dalnjim iskopavanjem naići na obrambenu arhitekturu i na zapadnom dijelu platoa koji leži u ruševinama. Ni ovdje nam nisu poznati elementi, ali će u svemu radovi u 1961. godini biti obimniji od onih u 1960. godini. Za ove rade potrebne su i skele jer će se konzervacija obavljati na strmom i opasnom terenu. Ipak će radovi u 1961. g. biti utoliko olakšani što neće biti potrebno vući vodu čak iz Mijakovske rijeke, pa će se malter pripremati na samom radilištu. I ove će se godine radovi izvoditi finansijskim sredstvima NOO-a Vareš.

U idućim godinama, paralelno sa arheološkim iskopavanjem, treba konzervirati i zidove Gornjeg grada. Ovdje se pred konzervatora postavljaju dva teža problema: 1. kako konzervirati i sačuvati od propadanja antički zid na kuli (opus

spicatum) 2. kako učvrstiti zapadni srednjovjekovni zid kule koja leži na vrlo slabim temeljima na samoj ivici stijene te postoji potencijalna opasnost da se prije ili poslije sruši. Za konzervaciju ovog zapadnog zida konzervatoru će biti potrebna i pomoć statičara. Sličan slučaj je i sa južnim zidom kule, koji je po sredini pukao. Konzervatorski zahvat na ovom zidu treba izvesti ili ubrizgavanjem cementnog mljeka i boljim fundiranjem zida, ili, ako to ne bi bilo dovoljno, vezivanjem željeznim klamfama¹¹⁰. Pri tome treba osobito paziti da se ovaj vrijedni spomenik starine potpuno sačuva u svom današnjem obliku. Zato konzervatorski zahvat na kuli treba da ima isključivo preventivno zaštitni karakter, tako da ne izmijeni izgled samog spomenika. To će biti najteže postići na antičkom zidu, na kojem je s nutarnje strane oplata sasvim otpala. Ali kako to izvesti? Naše je mišljenje da ove probleme treba komisjski raspraviti na licu mjesta. Radi se o vrijednom spomeniku bosanske prošlosti i kulture.

¹¹⁰ Carta del restaure, t. 9.

DIE ALTE BURG BOBOVAC UND IHRE KONSERVATION

Die alte mittelalterliche Burg Bobovac die einstige Residenz bosnischer Bane und Könige, die in der Gegend von Vareš, unweit von Sarajevo liegt, stellt ein von den bedeutendsten Denkmäler Bosniens und der Herzegovina dar. Parallel mit den archäologischen Erforschungen dieser historischen Burg, welche durch das Landesmuseum in Sarajevo ausgeführt werden, der Verfasser voriger Abhandlung konservierte in der Regie des Denkmalpflegeamtes für Bosnien und Herzegovina und auf Kosten der Gemeinde Vareš die bisher entdeckten Teile der Burg (ABB. 1). Die Ruine derselben wurde vorher nicht erforscht. Bisher besteht über die Ruine nur eine Beschreibung und zwar bloss *de visu* (Stratimirović: Grad Bobovac, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 6891, S. 203—208; Wiss. Mitt. aus B. u. H. II, Wien 1894, S. 323—327.). Durch die neusten Erforschungen aus dem Jahre 1959. und 1960., die durch den Kustos des obenerwähnten Landesmuseums P. Andelić, geleitet worden sind, entdeckte man, dass die Burg viel grösser war als man bisher dachte und dass sie sich am schmalen Bergrücken wie ein grosser Keil bis auf 500 Meter Länge hinzieht. Tatsächlich beschrieb Stratimirović nur eine Hälfte der Burgruine, namentlich die sogenannte un-

tere und obere Stadt, aber die Teile der Burg an der Lokalität Crkvica und Vis, die anscheinend jünger sind, nicht einmal erwähnte (Abb. 3). Die Burg entwickelte sich im früheren Mittelalter um einen spätantiken Kern, von welchem sich bisher die nördliche Mauer des Donjon im oberen Teile der Burg teilweise erhielt. Äusseres Angesicht dieser Mauer stellt das typischrömische opus quadratum pseudisodomon vor (Ab. 7.), während ihr Kern aus einer atwas degenerierten provinzialen Bauart dem sogenannten opus spicatum (Fischgrätenmuster) besteht, welche Bauart in der späten Antike ziemlich beliebt war (Abb. 8.). Ein von den bedeutendsten Objekte die bisher in der unteren Burg, wo das Schloss bestand, ausgeforscht sind, ist eine schön ausgebaut Zisterne, die der Autor als nach der antiken Tradition ausgebautes Werk betrachtet (Glasur aus dem signinischen Kalk!). Erst im XIV Jahrhundert, wahrscheinlich zur Zeit des Königs Tvrtko I (Abb. 5.), unterschied sich beträchtlich der technische Ausbau der Zisterne von allem was im Mittelalter auf Bobovac, sogar in Bosnien, gebaut wurde (regelmässig ist die structura caementitia incerta), was allem Aussehen nach dem Werke eines Meisters aus Dubrovnik zuzuschreiben ist.

Bobovac wird zum erstenmal im Jahre 1350 erwähnt, aber nach der Meinung des Verfassers ist die Burg viel älter. Er identifiziert sie mit der Burg Desnik το Δεσνίκη des Kaisers Porphyrogenitus, der sie Mitte des X Jahrh. erwähnt. Verfasser meint nämlich. Der dass der Ortsname Desnik des Porphyrogenitus bedeutet »Tijesni grad« (also Tijesnik = Engburg) aus dem altslawischen Adjektiv τική und dem Ansatz κ als Abbreviation des griech. bysant. Wortes kastron σταχάρον welches Wort als Equivalent für das slavische »grad« ist. So ein Ortsname entspricht genau der Lage der Burg Bobovac, die in einem engen Tale an einer sehr eng auslaufenden Bergnase gelegen ist (Abb!). Der Meinung des Autors nach, jener Name, nämlich Tijesnik, ging später auf das Ort Su-tjeska (Enge) über, dass vom XIV Jh. in historischen Dokumenten als Suburbium und Hof (Palast, Kurie) der Burg genannt wird, während die Burg selbst den neuen Namen Bobovac erhielt.

Die Burg wurde an einer sicheren, fast unzugänglichen leicht verteidigenden Lage erbaut und in ihrer Geschichte hält alle Belagerungen aus, so dass sie bis zur Erscheinung der Beuerwaffen niemand einnehmen vermag. Nachdem verlor Bobovac jede strategische und taktische Wichtigkeit, da die Burg seiner Lage nach von höher herumliegenden Bergen leicht durch die Artillerie beschossen und vernichtet sein konnte (Abb. 1). So nahmen sie leicht die Türken im Jahre 1463. Sie hielten sich einige Zeit in der Burg auf und

verliessen sie noch vor dem Jahre 1626. Seitdem steht sie im Verfallen. Von ihrer Arhitektur hat sich wenig aufbewahrt.

Anlässlich der vorgenommenen Konservierung der Ruine, da man aus ihr keinen nützlichen Raum oder sonst irgend ein nützliches Bau herauskriegen konnte, entshloss sich der Autor nur für die reine Konservierung, was heutzutage in der Denkmalpflege und dem Schutz vorgezogen wird. Endziel der Konservierung war das weitere Zugrundegehen dessen, was noch bestand, einzuhalten und so jenen positiven Teil der kulturellen Erbschaft für die Wissenschaft und zur Erziehung der Erwachsenen und Jugend im allgemeinen aufzubewahren. Deshalb konzentrierte der Konserwator seine ganze Aufmerksamkeit auf das je autentischeres Konserwieren der varfallenen und erodierten Mauerreste, jedes Dazumauern meidend. Um die Humusablagerung und das Schaffen von Feuchtigkeit im Mauerkerne zu verhindern, wurden alle Löcher und Risse in der Mauer verstopft, indem mein dabei tracktete, das die Ruine ihre Patine und Altertümlichkeit bewahren sollte. Autor legt uns aufschriftlich die Organisation der Arbeiten, die Auswahl von Mörtel, Arbeitsmethoden, sowie Konservierungsprobleme und ein Arbeitsprogramm für das nächste Jahr aus. Die Zisterne wurde nur zeitweilig konserviert, bis man ihr originelles Aussehen zur Feststellung bringt.

Die konservierten Teile sind in Abbildung... zu sehen, ebenso diejenigen Teile die im Jahre 1962 konserviert werden sollen.

OLD CITY BOBOVAC AND ITS CONSERVATION

One of the most important mediaeval monuments of Bosnia and Herzegovine is, of course, Bobovac, the old capital of Bosnian kings and princes which is situated not far from Vares near Sarajevo. National Museum in Sarajevo has done a lot to investigate this histoarical complex. At the same time Institute for Protection of National and cultural Monuments of Bosnia and Herzegovine, together with means of communal committee of Vares has done a great deal of conservation of this well-known mediaeval city (picture I). Ruins of this city had not been investigated before. There is only one description of the city to this day, that is: Stratimirovic: Grad Bobovac, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1891, page 203—208 *Wissenschaftliche Mittheilungen aus BH II*, Wien 1894, S. 322—327). In 1959 and 1960 recent investigation was done, directed by Pavo Andelic, the custos of National Museum. It has shown that the city was larger than it was thought of before and that it was stretched on a narrow mountain range, long about 500 metres in the shape of a thin and long nail. Stra-

timirovic in fact described only the half of the city, called Lower and Upper Cities (picture 1—2), while he did not mention parts of the city at Crkvica and Vis (picutre 3). In the early Middle Ages the city was developed round a late antique centre (of which there is only a northern wall on the tower of Upper City. which is preserved to this day). The exterior of the wall is a typical roman opus quadratum pseudisadonm (picture 7), while its centre is built in a provincial structure, that is opus spicatum (Fiscoratenmuster (picture 8). One of the most important objects investigated to this day in Lower City, where an old castle with a yard was situated, is a nice cistern which was built in antique style and tradition (its outer layer was of a special lime). It was built not earlier than in XIV century, probably under rule of the king Tvrtko I (picture 5). The cistern, with its technique and style is greatly differed from other Bosnian mediaeval architecture at Boibovac and Bosnia generally (it was structura caementitia incerta), and so probably made by Ragusian masters.

Bobovac has been mentioned for the first time in 1356, but it is much older. The author identifies this old city with a town τὸ δεσινίκ (to Desnik), which had been mentioned by Byzantine czar Constantine Porfirogenet in the middle of the tenth century. He explained that Porfirogenet's Desnik means »Narrow of Greek and Byzantine word καστρον (kastron). It is town«, which had originated from the Slavonic adjective тесниъ and en-dig »K«, which is an abbreviation an equivalent for Slavonic word-town. It corresponds to the situation of Bobovac which lies in a very narrow place in a narrow valley (picture 1 and 2). The author thinks that later it turned in Sutjeska which was mentioned as suburbium and the castle from the XIV century, while the very fortress got the name Bobovac. Bobovac was built on the very safe and hardly accessible place easy to defend. During its history it has endured many sieges and nobody could conquer it. Meanwhile in the first half of the XV century it lost its strategic importance, for armament, strategies and tactics were revolutionized. Then Bo-

bovac was not protected from artillery, so the Turks conquered it very easily in 1463. They lived there for some time, but in 1626 they deserted it. Since then it has been deserted and become quite unprotected and ruined. Thus there are only few examples of architecture preserved to this day.

The author worked according to principles accepted and appreciated all over the world: »to preserve and conserve, but not to restore«. The purpose of such kind of conservation is to prevent ruins from further decay and so preserve it for science and education, especially of youth. The conservator tried only to conserve ruins, adding nothing to them. All the wall gaps and holes disappeared and so moisture and sedimentation was prevented. It was done very carefully, trying to keep their patina. The author described organization and methods of work as well as the programme for the next year. Mediaeval cistern has been temporarily preserved, because we do not know its original form. Conserved parts and those which are going to be conserved soon are shown in the picture 15.